आचारादर्शः

महामहोपाध्यायः श्रीदत्तः

स्मृतिः

अथआचारादर्शप्रारम्भः॥

आ॰द॰ ॥ॐश्रीगणेशायनमः॥दीधितोरणयत्नेषुविवुधानंददायिषु हरिरब्धिसुतावक्त्रसोमपीतीपुनातुवः॥१॥
१ अहोरात्राश्रितोधर्म्मदृढवाजसनेयिनाम् निवध्यतेनिवद्धोयोधर्म्मशास्त्रनिवन्धिभिः॥तत्रमनुः॥ब्राह्मेमु
हूर्त्तेवुध्येतधर्म्मार्थौचानुचिन्तयेत् कायक्लेशांश्चतन्मूलान्वेदतत्वार्थमेवच ब्राह्मोमुहूर्तःसंध्यापूर्वद
एडद्वयात्मकः तन्मूलान् धर्म्मार्थहेतुक्रियानिमित्तकान् वेदतत्वार्थमितितत्वपदमपन्यायप्रतीतार्थं
निवारणार्थम् वेदतत्वार्थोब्रह्मेत्येकेब्रह्मपुराणे ब्राह्मेमुहूर्त्तेसुस्थस्तुमानसेमतिमान्नृपः विशुद्धश्चिंतये
द्धर्म्ममर्थंचास्याविरोधिनम् अपीडयातयोःकाममुभयोरपिचिंतयेत् अथमूत्रपुरीषोत्सर्गविधिः तत्रवि
ष्णुपुराणे ततःकल्यंसमुत्थायकुर्यान्मैत्रंनरेश्वरः नैर्ऋत्यामिषुविक्षेपमतीत्याभ्यधिकंभुवः मैत्रंपूरी
षोत्सर्गः॥मित्रदेवताकंपायुसंवंधात् नैर्ऋत्यांशयनस्थानात् आपस्तंवः मूत्रपुरीषेकुर्याद्दक्षिणादिशं दक्षि
णापरांवा गत्वेतिशेषः दक्षिणापरानैर्ऋतीतथा अस्तमितेचवहिर्ग्रामादाराच्चावसथान्मूत्रपुरीषयोः राम
कर्मवर्जयेत् आराद्दूरे आवसथाद्गृहात् वायुपुराणे शुष्केस्तृणेस्तथाकाष्ठेपत्रेवैणुदलेनवा मृन्मयेभा १

3715

जनेर्वापि अंतर्द्धायवसुंधराम् तृणैः कुशादिव्यतिरिक्तैः काष्ठैः पलाशादिव्यतिरिक्तैः तृणमयान्तु कं
काष्ठेमित्यापस्तम्बवचनात् मनुः मूत्रोच्चारसमुत्सर्गं दिवाकुर्यादुदङ्मुखः दक्षिणाभिमुखोरात्रौ संध्य
योश्चयथादिवा एवंचमनुनासर्वकालव्यापिमुखनियमविधानात्स्मृत्यङ्मुखस्तु पूर्वान्हेसायान्हे प्राङ्मु
खस्तथाउदङ्मुखस्तुमध्यान्हे निशायांदक्षिणामुखः इतियमवचनम् संदेवोदङ्मुखः प्रातःसायान्हे
दक्षिणामुखः इतिदेवलवचनंचनादर्त्तव्यम् मन्वर्थविपरीतायास्मृतेः मानप्रशस्यते इतिवृहस्पतिवच
नात् अथवामानवंदिवापरं प्रातर्मध्यान्हपरमितिनविरोधः पुनर्मनुः ॥ छायायामंधकारेवारात्रावहनि
वाद्विजः यथासुखमुखःकुर्यात्प्राणवाधाभयेषुच रात्रावहनिवेत्युक्तेः संध्यायामुदङ्मुखत्वनियमएव ॥
अत्र सांख्यायनगृह्यं यद्येकवस्त्रोयज्ञोपवीतंकर्णेदत्वा द्विवस्त्रस्तापश्चात्तुनियम्यते यत्तो[illegible] संवीतं॥
संवीतंनिवीतं अंसयोर्द्वयोर्व्यत्ययस्य आच्छादितशिरः नासोऽवगुण्ठितं इतिमनुवचनान्निवीतमेवक
र्तव्यम् तच्चपृष्ठलंवितम् निवीतमापृष्ठदेशावलंबनम् ग्राम्यधर्मेष्विति निगमपरिशिष्टदर्शनात्

आ०द० ग्राम्यधर्मोमैथुनम् काडागुडेतिवत् बहुवचनमाद्यर्थं तेनमूत्रपुरीषोत्सर्गपरिग्रहः तत्रहारीतः घ्राणा
२ स्यवाससावेष्टयित्वामृद्धुत्रींकण्ठेसमासज्यदक्षिणबाहुपार्श्वेकमण्डलुमादायमृद्धात्रींमृत्तिकापात्री
यमः शिरः प्रच्छाद्यकुर्वीतशव [illegible] विसर्जनम् मनुः नमूत्रंपथिकुर्वीतनभस्मनिनगोव्रजे नफालकृष्टेन
जलेनचित्यांनचपर्वते नजीर्णदेवायतनेनवल्मीकेकदाचननससत्त्वेषुगर्तेषु मूत्रमितिपुरीषस्याप्युपल
क्षणंचितिरग्निचयस्थानंचितावा नजीर्णदेवायतनइतिदृष्टार्थंकाष्ठेष्टकादिपातसंभवात् यमस्मृतौचस।
र्वदेवायतनइतिनिषेधोवक्ष्यते ससत्त्वेषुप्राणिमत्सुतथा ननदीतीरमासाद्यनचपर्वतमस्तके पर्वतनिषे।
धादेवपर्वतमस्तकेनिषेधेसिद्धेपुनस्तन्निषेधोयत्रापिपर्वतोऽशक्यपरिहारस्तत्रापिमस्तकवर्जनार्थः देव
लः वापीकूपनदीगोष्ठचित्यंभः पथिभस्मसु अग्नौकाम्येश्मशाने चविण्मूत्रंनसमाचरेत् वाप्यादिपदं
जलरहितभागनिषेधार्थमंभसः पृथगुपादानात् काम्येप्रकृष्टस्थाने अत्रचविष्णुः नोषरेनशाड्वलेनपरा राम
शुचौनोद्यानोदकसमीपयोर्नाकाशे आकाशेऽसंवृतदेशे तदुक्तंवायुपुराणे यदाकाशः स्मृतोभीमस्तस्य २

न्नासेवेतकचित् कुर्यान्मूत्रंपूरीषंवान भुंजीतपिवेन्नवेति एवंचाकाशे अट्टालिकादिस्थितइतिव्याख्यानम
युक्तम् अत्रयमः पल्वलानितडागानिनदीप्रस्रवणानिच नग गोमयभस्मानिफालकृष्टानिवर्जयेत् तुषा
ङ्गारकपालानिदेवतायतनानिचराजमार्गश्मशानानि क्षेत्राणिचखलानिच उपरुद्धोनसेवेतछायांदृश्यं
चतुःपथं उदकंचोदकांतंचपन्थानंचविवर्जयेत् वर्जयेद्वृक्षमूलानिचैवश्वभ्रविलानिच उपरुद्धोवे
गी पंथानमित्यनेनेवनिषेधेसिद्धेराजमार्गेचतुःपथयोरुपादानंदराढ्यारणरूपदृष्टप्रयोजनकं हलायुध
निबंधेतुसमीपलक्षणोक्ताचैत्योग्रामादिप्रसिद्धिहेतुर्महावृक्षः श्वभ्रंविदीर्णभूभागः हारीतः नचत्वरो
पद्वारयोर्मूत्रपुरीषेकुर्यात् नतेनसस्यसंपन्नेनयज्ञियानांवृक्षाणामधस्तात् चत्वरंनानाजनावस्थानदेश
काकादिवलिस्थानमितिकेचित् पद्वारंद्वारसमीपं तीर्थेपुण्यदेशेजलावतरणमार्गइत्येके आपस्तम्बः
छायायांमूत्रपुरीषयोः कर्मवर्जयित्वान्नववमेहेत् छायायांपथिकाद्युपजीव्यछायायांनोपजीव्यछायामि
तिस्मृत्यंतरात् स्वान्ववमेहेदिति अनुज्ञानवलाच्चपुरुषात्तरुछायापिनिषिद्धा॥ तथा नसोपानत्कोमूत्रपु

आ॰ द॰ रीषेकुर्यात् अत्रमनुःनाच्छन्नोपिचस्थितइति स्थितऊर्द्ध्वः शंखलिखितौनानंतर्वासाःकुर्यात् मूत्रपुरीषइतिशेषः
३ गौतमः नवाप्वग्निविप्रादित्यापोदेवतागाश्चपश्यन् मूत्रपुरीषाऽमेध्यान्युदस्येत् देवताविस्वादिप्रतिमाअमे
ध्यानिश्लेष्मादीनि अत्रयाज्ञवल्क्यः नप्रत्यर्काग्निगोसोमसंध्याम्बुस्त्रीद्विजन्मनाइति अत्रसांख्यायनगृ
ह्यम् नादित्याभिमुखोनजंघन्येप्रेर्धस्थानिहन्तिमेहयतःप्रज्ञांप्रतिपंथानमेवच विष्णुपुराणेतिष्ठन्नातिचिरंतत्र॥
तत्रमूत्रपुरीषस्थाने हारीतः लोष्टेनप्रमृज्जीतशुष्ककाष्ठेनवा प्रमृज्जीतगुदलिंगेइतिशेषः लोष्टेनेतिशु
ष्ककाष्ठाऽभावेनपर्णशाष्पमभिर्मूत्रपुरीषापकर्षणंकुर्यादितिगौतमनिषेधात् व्यासः नाश्ममूलफलां
गारैरुन्मृज्येन्नास्थिबर्हिषा आपस्तम्बः आर्द्रान्नोषधिवनस्पतीनाच्छिद्य मूत्रपुरीषयोःस्रंसनंकर्मवर्जयेत्
अथशौचं मनुः गृहीतशिश्नश्चोत्थायमृद्भिरभ्युद्धृतैर्जलैः गंधलेपक्षयकरं शौचंकुर्यादतन्द्रितः अतन्द्रि
तः अनलसः एतच्चवक्ष्यान्तरविहितसंख्यानुवादार्थं अतोगंधलेपक्षयादिवशौचं संख्यादिनियमस्त्व एम
दृष्टार्थइति व्याख्यानमशुद्धं शुद्धिमभीप्सितेतिश्रवणाच्च ब्रह्मपुराणे उद्धृतोदकमादायमृत्तिकांचैव ३

वाग्यतः उदङ्मुखो दिवा कुर्याद्रात्रौ चेद्दक्षिणामुखः मृत्तिकाग्रहणं च एतत्सक्तमद्भुत्वीतः हारीतानुसारा
त् तदसंभवे ऽन्यतोपि कुर्यात् शौचमिति शेषः यमः आहरेन्मृत्तिकां विप्रः कूलात्ससिकतां तथा नखवृक्ष
ष्टानवल्मीकात्पांसुलान्नचकर्दमात् नमार्गान्नोषरांच्चैव शौचशिष्टा परस्य या विप्र इति शौचकर्तृमात्रो
पलक्षणं कूलादिति च शुद्धदेशोपलक्षणं विष्णुपुराणे वल्मीकमूषकोत्खातां मृदमन्तर्जलात्तथा शौचा
वशिष्टां गेहाच्च नादद्याल्लेपसंभवाम् अन्तःप्राण्यवपन्नां च हलोत्खातां च पार्थिव परित्यजेन्मृदस्तेता ॥
सकलाः शौचसाधने अन्तःप्राण्यवपन्नासकीटां अथ ब्रह्मपुराणे सुनिर्णिक्ते मृदं दद्यान्मृदं ते त्वेय एव हि
सुनिर्णिक्ते केवलजलप्रक्षालिते तथा च गौतमः गंधलेपापकर्षणे शौचममेध्यस्य तदद्भिः पूर्वं मृदा चेति
एवं च सुनिर्णिक्तपदं काष्ठादिमार्जितगुदानुवादकमित्ययुक्तं व्यर्थत्वाच्च अतएव सुनिर्णिक्ते सुप्रक्षालि
ते पाद्यादाविति कल्पतरुव्याख्यातं मनुः एका लिंगे गुदे तिस्रस्तथैवैककरे दश उभयोः सप्त दातव्या मृदः
शुद्धिमभीप्सता एककरे वामे शंखः मृत्तिका तु समादिष्टा त्रिपर्वा पूर्यते यया अयं च परिमाणविधि र्गु

आ॰द॰ द्विज्ञायवोद्धव्यः अर्द्धप्रसृतिमात्रातुप्रथमामृतिकास्मृता द्वितीयाचतृतीयाचतदर्द्धंपरिकीर्त्तितेतिदक्षेण
४ गुदेपरिमाणविधानात् अत्रचलिंगेमृत्तिकाद्वयंगुदेपंचसप्तवामकरेचतुर्दशविंशतिर्वात्रिंशद्वाहस्त
द्वयेचतुर्दशषोडशवामृत्तिकाः अत्रविदितास्ताश्चलेपानुवृत्तिशंकायांवोद्धव्यः अन्यथामानवःकल्पः
एववहुभिःसंवादान्मानवपक्षेपिवामकरपृष्ठेषण्मृत्तिकादेयाःषट्पृष्ठतइतिहारीतवचनात् अत्र
यमःतिस्रस्तुमृत्तिकादेयाःकृत्वातुनखशोधनं हस्तयोरितिशेषः एवंचपुनःसप्तमृत्तिकाइतिब्रह्मपु
राणीयंलेपशंकायां पुनर्यमःतिस्रस्तुपादयोर्देयाःशुद्धिकामस्यनित्यशः तिस्रइतिप्रतिपाद एतच्चास्यत
शंकायामन्यथात्तुप्रतिपादमेकैका पादयोर्द्वइतिब्रह्मपुराणात् मनुःएतच्छौचंगृहस्थानांद्विगुणंब्रह्म
चारिणांत्रिगुणंतुवनस्थानांयतीनांतुचतुर्गुणं इदंतुद्वैगुण्यादिसंख्यामात्रेतदनंतरमेवाभिधानात्॥
न्युनाधिकंनकर्त्तव्यंशौचंशुद्धिमभीप्सतेतिदक्षोक्तसंख्यापरिमाणोभयपरंविशेषाभावात् एवंचयाव ए॰
त्साद्धितिमन्येततावच्छौचंविधीयते प्रमाणंद्रव्यसंख्यावानशिष्टैरुपदिश्यतेइतिदेवलवचनंचानुरा ४

अस्मादन्यत्र तत्संख्यादेरश्रवणात् उदकविषयं वा दातव्यमुदकं तावद्यावत्स्यान्मृतिकाक्षय इति द
क्षेणोक्तत्वात् आपस्तम्बः आन्हिशौचे यथा प्रोक्तं निस्पर्द्धं तु तद्दिष्यते पथि पर्णस्तु विज्ञेया आर्त्तः कुर्या
द्यथाबलं ऋष्यशृंगः यस्मिन्स्थाने कृतं शौचं वारिणा तच्च शोधयेत् नाशुद्धिस्तु भवेत्तस्य मृतिकां यान
शोधयेत् मूत्रमात्रोत्सर्गे दक्षः एका लिंगे तु सव्ये त्रिरुभयोर्मृद्द्वयं स्मृतं बौधायनः मूत्रवद्रेतसः समुत्स
र्गे देवलः धर्मविद्दक्षिणं हस्तमधः शौचे न योजयेत् तथैव वामहस्तेन नाभेरूर्द्ध्वं न शोधयेत् प्रकृतिस्थि
तिरेषा स्यात्कारणादुभयक्रिया कारणाद्रोगादेः उभयक्रिया दक्षिणहस्तेनाधः कायशोधनं वा वाम
हस्तेन ऊर्द्ध्वकायशोधनं शौचानंतरं हारीतः गोमयेन मृदा वा कमण्डलुं परिमृज्य पूर्ववदुपस्पृश्यादि
त्यं सोममग्निं वा वीक्षेत् अत्र दिवा त्वादित्यं रात्रौ सोमम् उभयोरभावे ग्निमित्ति बोद्धव्यं ब्रह्मपुराणे पाद
योर्द्वं गृहीत्वा च सुप्रक्षालितपाणिना त्रिराचम्य ततः शुद्धः स्मृत्वा विष्णुं सनातनं अत्र शंखलिखितौ
आचम्येशानं मनसा ध्यायेत् व्यासः शौचं कृत्वा मूत्रोच्चारं न पश्येत् दृष्ट्वादित्यमग्निं सोमं वा पश्येत् अ

आ- त्रवशिष्टेन गोब्राह्मणदर्शनमधिकमुक्तं अथाचमनविधिः तत्र देवलः प्रथमं प्राङ्मुखः स्थित्वा पादौ
५ प्रक्षालयेच्छनैः उदङ्मुखो वा दैवत्ये पैत्रके दक्षिणामुखः शिखां वद्ध्वा वसित्वं च द्वे निर्णिक्ते वाससी शु
भे एवं एतद्दर्शनात् प्रत्यक्यादावसेचनमित्यापस्तंबीयं पश्चिमाभिमुखत्वं केवलपादप्रक्षालनविषयं·
तथा इत्येवमद्भिराजानुप्रक्षाल्य चरणौ पृथक् हस्तौ चामणिवंधाभ्यां पश्चादासीत संयतः अथापः प्र
थमा तीर्थाद्दक्षिणात्त्रिः पिवेत्समं अशब्दमनवस्रावमवहिर्जान्ववुद्वुदं आजान्विति अध्वभ्रमणादि
श्रान्तस्यर्थं तमशौचे आजंघाभ्यां पादाविति हारीतोक्ते अत्र भविष्यपुराणे समौ तु चरणौ कृत्वा तथा वद्धभ
शिखो नृपः तथा घनांगुलिकरं कृत्वा एकाग्रः सुमना द्विजः नरसिंहपुराणे दक्षिणं तु करं कृत्वा गोक
र्णाकृतिवत्पुनः त्रिः पिवेत्वीक्षितं तोयमास्यं द्विः परिमार्जयेत् मनुः ब्राह्मेण विप्रतीर्थेन नित्यकालमुप
स्पृशेत् कायत्रैदशिकाभ्यां वा न पित्र्येण कदाचन विप्र इति त्र्याचमन कर्तृमात्रोपलक्षणम् आचम एम
नोद्देशेन तीर्थविधानात् कायं प्राजापत्यं त्रैदशिकं दैवं अत्र संभवे ब्राह्मतीर्थेनैवाचमनं नित्यकालर ५

मितिश्रवणात् ब्राह्मणादिना ब्राह्मतीर्थाविरोधे कायत्रैदशिकाभ्योमिति व्यवस्थितो विकल्पः पित्र्यंतु
सदा निषिद्धं न पित्र्येण कदाचनेत्यभिधानात् याज्ञवल्क्यः कनिष्ठादेशिन्यंगुष्ठमूलान्यग्रं करस्य च प्रजा
पतिपितृब्रह्मदेवतीर्थान्यनुक्रमात् देशिनी तर्जनी हारीतः अन्तरूर्वोर्हस्तौ कृत्वा त्रिरथो ऽशब्दं पिबेत्
याज्ञवल्क्यः अद्भिस्तु प्रकृतिस्थाभिर्हीनाभिः फेनबुद्बुदैः हृत्कंठतालुगाभिस्तु यथासंख्यं द्विजातय
यः शुद्ध्येरन् स्त्री च शूद्रश्च सकृत्स्पृष्टाभिरन्ततः अन्ततः ओष्ठप्रान्ततः आपस्तम्बः भूमिगतास्वप्सु
चाप्यप्रयतो भवति यद्वा प्रयतस्त्वाचामेत् भूमिगतास्विति उद्धरणस्थानमपेक्षितं उद्धृत्यपरिप्लु
ताभिरद्भिरिति शंखवचनात् गौतमः शुचौ देशे आसीनो दक्षिणं बाहुं जान्वन्तरं कृत्वा यज्ञोपवीत्या
मणिबन्धात्पाणी प्रक्षाल्य वाग्यतो हृदयस्पृशस्त्रिश्चतुर्वा अप आचामेत् पादौ चाभ्युक्षेत् खानि चो
पस्पृशेत् शीर्षण्यानि च मूर्द्धनि दद्यात् हृदयस्पृश इत्ति ब्राह्मणपक्षे चतुर्वेति त्रिराचमने ऽपरितोष
पक्षे एवं चतुर्वेतिफलभूमार्थमिति व्याख्यानमशुद्धं कल्पनाप्रसंगात् खानि इन्द्रियाणि उपस्पृ

आ शेदपइत्यन्वीयते तदुक्तंगोभिलगृह्ये इन्द्रियाण्यद्भिः संस्पृशेत् अक्षिणीनासिकेकर्णाविति मनुरप्या
६ ह खानिचैवंस्पृशेदद्भिरिति दक्षः प्रक्षाल्यहस्तौपादौचाद्भिः पिबेदम्बुवीक्षितं संवृत्तांगुष्ठमूलेनद्विः प्रमृ
ज्याततोमुखंसंहृत्यतिसृभिः पूर्वमास्यमेवसुपस्पृशेत् अंगुष्ठेनप्रदेशिन्याघ्राणपश्चादनन्तरे अंगु
ष्ठानामिकाभ्यांचचक्षुश्रोत्रेपुनःपुनः कनिष्ठांगुष्ठयोर्नाभिं हृदयंतुतलेनवै सर्वाभिश्चशिरः पश्चाद्बाहू
चाग्रेणसंस्पृशेत् तिसृभिस्तर्जनीमध्यमानामिकाभिः अत्रघ्राणस्यचक्षुषः श्रोत्रस्यचस्पर्शनंपुटद्व
येतदभिप्रायेणपुनः पुनरितिवाक्यस्यनचावां सदेशेतथाचशंखः तर्जन्यंगुष्ठयोगे ॥ नसंस्पृशेन्नासापुट
यं अंगुष्ठमध्यमायोगेस्पृशेन्नेत्रद्वयं ततः अंगुष्ठानामिकाभ्यांश्चयोगेनश्रवणेस्पृशेत् कनिष्ठांगुष्ठयोगे
नस्पृशेत्स्कंधद्वयंततः इन्द्रियस्पर्शनानंतरं भविष्यपुराणे यन्भूमावुदकंवीरसमुत्सृजतिमानवः वासु
किप्रमुखान्नागांस्तेनप्रीणातिभारत देवलः सोपानस्थोजलस्थोवामुक्तकेशोपिवाद्विजः उष्णिषीवापिना एम
चामेत् वस्त्रेणावेष्ट्यवाशिरः नगच्छन्नशयानश्चचलन्नपरान्स्पृशन् नहसन्नेवसंजल्पन्नात्मानंचैववी ६

क्षयन् केशान्नीवीमधःकायमस्पृशन्धरणीमपि यदिस्पृशतिचैत्तानिभूयःप्रक्षालयेत्करं स्नात्मानंहृ
दयंवीक्ष्ययन्नितिस्वार्थेणिच् अधःकायोनाभ्यधःपेक्षया व्यासःशिरःप्रावृत्यकंठंवामुक्तकक्षःशिखो
पिवा अकृत्वापादयोः शौचमाचांतोप्यशुचिर्भवेत् अन्यत्रब्रह्मपुराणे कंठंशिरोवाप्रावृत्यरथ्यापणगतो
पिवा आपणःक्रयविक्रयभूमिःप्रचेताःनानंतर्वासाःनशब्दंकुर्वन्नचामेध्ये अनंतर्वासाःअन्तर्वस्त्र
शून्यं अन्यगोभिलः नांतरीयैकदेशेनकल्पयित्वोत्तरीयकंबोधायनःदानमाचमनंहोमंभोजनंदेवता
र्चनं प्रौढपादोनकुर्वीतस्वाध्यायंपितृतर्पणं आसनारूढपाद स्तुजानुनोर्जंघयोस्तथा कृतावसिक्थि
कोपश्चप्रौढपादःसउच्यतेमरीचिःनवहिर्जानुर्नवस्त्र रथ्यानासनस्थानचोत्थितःनपादुकास्थोनान्यचि
तःशुचिःप्रयतमानसः तथा भुक्तासनस्थोप्याचामेन्नान्यकालेकदाचन गोभिलःजानुभ्यामूर्द्ध्वमा
चम्यजलेतिष्ठन्नदुष्यति पैठीनसिःअन्तरुदकमाचांतोन्तरेवशुध्यति वहिरुदकमाचांतोवहिरेव
शुद्धोभवति तस्मादन्तरेकंपादंकृत्वाचामस्सर्वशुद्धोभवतिव्यासःअपःपाणिनखाग्रेणआचामेद्य

आ स्तुवैर्द्विजैः सुरापाभिनंततुल्यमित्येवमृषिरब्रवीत् बौधायनः पादप्रक्षालनेनोच्छिष्टेन च नाचामेत् यद्याचा
७ मेत् किंचित्तु भूमौ स्नावयित्वाचामेत् आपस्तंबः नाग्न्युदकशेषेण वृथाकर्माणि कुर्वीत आचामेद्वापा
पि नासंसृज्यैनं नैकपाण्याः वर्जितेन नाचामेत् तथा न वर्षधारास्वाचामेत् न प्रदरोदकेन न तप्ताभिस्त्वा
कारणात् प्रदरो विदीर्णभूभागः अकारणात् [illegible]आदिव्यतिरिक्तेन अत एव वसिष्ठः प्रदरादपि योग्या
स्तु गोतर्पणाय स्युः न वर्णरसदुष्टाभिर्याश्च स्युरशुभागमाः अत्र शंखलिखितौ न शूद्राशुच्येकपाण्या
वर्जिताभिः अत्राशुचिना एकपाणिना परेणावर्जितं जलं निषिद्धं शूद्रसाहचर्यात् मूत्रपुरीषे कुर्वन् द
क्षिणहस्ते गृह्णाति सव्ये आचमनीयमिति बौधायनेन वामकरे कमण्डलुधारणविधानाच्चेति प्रपंचितं
छंदोगाह्निके अथाचमननिमित्तानि तत्र पैठीनसिः उच्छिष्टे रेतो विण्मूत्रं संस्पृश्योन्मृज्याचम्य प्रय
तो भवति त्रिः प्रक्षाल्य च तं देशं आचमनप्रक्षालनयोरर्थक्रमेण पाठक्रमबाधः मनुः वसाशुक्रम राम
सृङ्मज्जा मूत्रविड्घ्राणविण्नखाः श्लेष्माश्रु दूषिकास्वेदो द्वादशैते नृणां मलाः बौधायनः आददीत मृदोऽ ७

यस्त्वषट्सुपूर्वेषुशुद्धये उत्तरेषुचषट्स्वद्भिःकेवलाभिर्विशुध्यंति अन्नप्रक्षालनानंतरमाचमनं त
थाचदेवलः उच्छिष्टंमानवंस्पृष्ट्वा भोज्यंवापितथाभिधं नेथैवहस्तौपादौचप्रक्षाल्याचम्यशुध्यतिय
द्भः शौचनिर्मुक्तंक्षितिंप्राप्यविनश्यतिप्रक्षाल्याशुचिलिप्तंचसंस्पृश्याचम्यशुध्यतियद्भद्रस्यादि
शौचइत्यादिजलार्द्रितभूभागंसंस्पृश्याशुचिलिप्ताङ्गंचप्रक्षाल्याचम्यशुध्यतीत्यर्थः बौद्धायनःनी
वीं विस्रस्यपरिधायोपस्पृशेत् आपस्तंवः स्वप्नेक्षुवथोसिंहाणिकायामश्रुणस्त्वलंभेलोहितस्य
केशानामग्नेर्गवांब्राह्मणस्यस्त्रियाश्चालंभेमहानद्यांगत्वाःमेध्यंचोपस्पृश्याप्रयतंचमनुष्यनीवींपरिधा
योपस्पृशेत् क्षुवथोच्छिष्ठायांसिंहाणिकायांश्रुणस्त्वस्पर्शेतथारिक्तपाणिर्वयसउद्यमोपस्पृशेत् शक्ति
विषयेनमुहूर्तमप्यप्रयतःस्यात् रिक्तपाणिर्भिक्ष्यपाणिर्वयसेपक्षिणः उद्यम्यपाणिमितिशेषः वि
ष्णुःपंचनखास्थिनिःस्नेहंस्पृष्टाचामेत् चांडालम्लेछसंभाषणेचहारीतः स्त्रीशुद्रोच्छिष्टाभिभाष
णेमूत्रपुरीषास्त्रगंदर्शनेदेवतामभिगंतुकामश्चाचामेत् तथारथ्यामाक्रम्यसुषुप्सुःतथाजलानुद्र

आ· तोनेऽन्तरे त्वुपस्पृश्य यमः उत्तीर्योदकमाचम्यावतीर्योपस्पृशेत् ततः पलंकेऽप्यसावुक्तो वरुणश्चैव पूजि-
८ तः मन्वङ्गिरोबृहस्पतयः सुप्त्वा क्षुत्वा च भुक्त्वा च निष्ठीव्योक्त्वानृतं वचः पीत्वाऽध्येष्यमाणश्च आचामेत् प्र-
यतोऽपि सन् संवर्तः चर्मारं रजकं वेणुं धीवरं नटमेव च एतान् स्पृष्ट्वा नरो मोहादाचामेत् प्रयतोऽपि सन् ब्र-
ह्मपुराणे अधमवर्णस्य संलापे सुस्वे वादं तथानृते आचम्य प्रयतो भूत्वा ततः शुद्धो भवेन्नरः अध-
मवर्णश्चाण्डालादिः वायुपुराणे निष्ठीवने तथाभ्यंगे तथा पादावसेचने उच्छिष्टस्य च संभाषादशुच्यु-
पहतस्य च संदेहेषु च सर्वेषु शिखां मुक्त्वा तथैव च विना यज्ञोपवीतेन नित्ययज्ञोपवीतमोचनमाचमन-
निमित्तमुक्तं अत्र स्नानमध्यपतितान्याचमननिमित्तान्यग्रे वक्ष्यामः अथ द्विराचमननिमित्तानि अ-
त्र याज्ञवल्क्यः स्नात्वा पीत्वा क्षुते सुप्ते भुक्त्वा रथ्योपसर्पणे आचान्तः पुनराचामेत् वासोऽपि परिधाय च
पैठीनसिः कलिलंकासम्वासापगमे रथ्याचत्वरश्मशानान्विःक्रम्याचान्तः पुनराचामेत् कलिलं कंठि- आ
नश्लेष्मा श्वासोऽत्र विवक्षितः अन्यस्य सदातनत्वात् यमः सकर्दमे तु वर्षासु प्रविश्य ग्रामसंकरं जंघा- ८

भ्यांमृत्तिकास्तिस्रःपश्चात्तुद्विगुणास्मृता एतत्स्नानंर्थ्याक्रमर्णेतेमितिकाचमनात् प्राक् वसिष्ठः आ
चांतः पुनराचामेत् वासोपिपरिधायच न्प्राप्तौसंस्पृश्येच तथायन्नस्यान्तामलोमकौ आपस्तंबः भोक्ष्य
माणस्तुप्रयत्तोपिद्विराचामेत् द्विःप्रमृजेत् शंखलिखितौ मूत्रपुरीषष्ठीवनादिषुचस्नुत्वाभिध्या
नेषुचपुनरुपस्पृशेत् शुक्लपुरुष अत्रद्विराचमनेपाणिपादप्रक्षालनंसकृदेव दृष्टिक्यात् आस्य
मार्जनंपुरावर्त्तेत दृष्टभेदात् आस्यस्पर्शादिकमप्यावर्त्तेत अदृष्टार्थत्वात् आचांतस्यपुनराचमन
विधानात् सांगस्यैवावृत्तिः अतएवत्रिरभ्यस्तमाचमनमावर्त्तेतनतुद्विरित्यस्यबाधः अथाचमनानु
कल्पविधिः तत्र मार्कंडेयपुराणेकुर्यादाचमनंस्पर्शंगोपृष्ठस्यार्कदर्शनं कुर्वीतालंभनंवापिदक्षिण
श्रवणस्यचयथाविभवतोह्येतत्पूर्वाभावेःततः परंनविद्यमानेपूर्वस्मिन्नुत्तरप्राप्तिरिष्यतेपराशरःक्षु
तेनिष्ठीविनेचैवदंतश्लिष्टेनृतेतथापतितानांचसंभाषेदक्षिणंश्रवणंस्पृशेत् अत्रबौधायनः आ
र्द्रंतृणंभूमिंवागोमयंचोपस्पृशेत् तत्रापस्तंबः अर्द्रंवाशकृत् ओषधिंवाभूमिंवाप्रकृत्कोमयं अथाचमना

आ० पवादः तत्रापस्तंबः नश्मश्रुभिरुच्छिष्टो भवति अंतरास्ये सद्भिर्यावन्न हस्तेन स्पृशति वसिष्ठः नश्मश्रु
श्री गतेर्लेपः अशुचिरिति शेषः गौतमः दंतश्लिष्टेषु दंतवत् अन्यत्र जिह्वाभिमर्षणात् प्राक्च्युतेरित्येके
च्युतेरास्रावववद्विद्यात् निगिरन्नेव तच्छुचिः प्राक्च्युतेरित्येक इति जिह्वाश्लिष्टमपि दंतलग्नं यदि न च्यवते
तदाशुद्ध्यतीत्यर्थः तेन दंतलग्नं जिह्वास्पृष्टं आचमनार्थमाकर्षणीयं यदि न च्यवते तदा दंतलग्नेऽस्या
चमनं न कर्त्तव्यं तथा देवलः भोजने दंतलग्नानि निर्हृत्याचमनं चरेत् दंतलग्नमसंहार्यं लेपं मन्येत दंत
वत् न तत्र बहुशः कुर्याद्यत्नमुद्धरणे पुनः भवेदशौचमत्यर्थं तृणवधाद्व्रणे कृते च्युतेरित्यादि यद्दंतलग्नमाच
मनोत्तरं च्यवते तदा श्रावववल्लालावन्निगिरन्नेव शुध्यति तथा वसिष्ठः दंतवद्दंतलग्नेषु यच्चाप्यंतर्मुखे भ
वेत् आचांतस्यावसिष्टं स्यान्निगिरन्नेव तच्छुचिः यच्चापीति दंतच्युतमप्यन्नकरणादियन्न प्रमादा
वसिष्टमाचमनोत्तरमुपलभ्यते तदपि निगिरन्नेव शुद्धतीत्यर्थः शंखः दंतवद्दंतलग्नेषु रसवर्ज्जं मनु राम
नोच्छिष्टं कुर्वते मुख्या विप्रुषोऽङ्गं नयंति याः अस्यायमर्थः मुखच्युता जलबिंदवो भूमिपतितास्तः ९

ष्टान्यपिशुचयः अंगलग्नास्तु रोमदूयक्लेदसमर्था आचमनहेतेवः तथाचपैठीनसिः भूमिगताविंद वःपरामृष्टाः पूताविप्रुषःशुद्धाः द्विलोमक्लिन्नेष्वाचामेत् तथा स्पृशंतिविंदवः पादोयस्यआचामयतः परान् भूमिगेस्तेसमाज्ञेयानतेरप्रयतोभवेत् अन्यांगिरसोमध्कर्पर्केचसोमेच अप्सुप्राणाहुती षुच नोच्छिष्टस्तुभवेद्धिप्रोयथात्रेर्वचनंतथा अप्सु उच्छिष्टत्ता निषेधात् पीत्वापइतिनैमित्तिकमाच मनं प्रयतोपीतिअवगमाच्च एवंचपीत्वापइत्याचमनविधिभयादप्सित्यपोशानविषयंप्राणाहुति सन्निकर्षादितिकल्पतरुकारादीनांव्याख्यानमशुद्धं शातातपः दंतलग्नेफलेमुलेभक्ष्येस्नेहेतथैव च तांबूलेचेक्षुखंडेचनोच्छिष्टोभवतिहि अः पर्णकटुतिक्तकषायेजातीफलादौसमाचारादित्याहु भक्ष्येकटुकषायेतथाचान्नलफहारीतः कषायकटुताम्बूलेभुक्तस्नेहानुलेपने मधुः उच्छिष्टेन तुसंस्पृष्टेद्रव्यहस्तःकथंचन अनिधायैवतद्द्रव्यमाचांतःशुचितामियात्तद्द्रव्यमन्नपानादिव्य। तिरिक्तं तथाचबृहस्पतिः प्रचुरं चान्नपानेषुयदोच्छिष्टमुपस्पृशेत् भूमौनिधाय तद्द्रव्यमाचम्य

आ प्रचैरेत्पुनः अरन्ये तुदकेराज्ञौचौरव्याघ्राकुलेपथि कृत्वामूत्रंपुरीषंवद्रव्यहस्तोनदुष्यति शौचंतु
१० कुर्यात्प्रथम[illegible]पादौप्रक्षालयेत्ततः उपस्पृश्यतद्भ्युक्ष्य गृहीतंशुचितामियात् द्रव्यहस्तोगृहीतद्रव्यः
द्रव्यपदंचासंकुचितमेव कृत्वामूत्रंपरीषंचद्रव्येहस्तः कथंचनभूमावन्नंप्रतिष्ठाप्यकृत्वाशौचंयथावि
धि तत्संयोगात्तुपक्वान्नमुपस्पृश्यततः शुचिर्भूत्यायस्तंववचनात् प्रक्षाल्यपादौनिःक्षिप्यआचम्या
भ्युक्षणंपुनः पुष्पादीनांतृणादीनांप्रोक्षणं हविषांतथेतिवायुपुराणवचनाच्चनिःक्षिप्यद्रव्यंभूमौधृ
त्वेस्पर्शः अथदंतधावनं तत्रदक्षः उषःकालेतुसंप्राप्तेशौचंकृत्वायथाविधि ततःस्नानंप्रकुर्वीतदंत
धावनंपूर्वकंउषःकालःसंध्यांतःपूर्वप्राचीप्रकाशवान् याज्ञवल्क्यः प्रातःसंध्यामुपासीतदंतधावन
पूर्वकं अत्रस्नानेसंध्यायांचदंतधावनस्यनाङ्गत्वं मुखेपर्युषितेनित्यंभवत्यप्रयतोनरः तस्मात्सर्वप्र
यत्नेनभक्षयेद्दंतधावनमितिवृद्धशातातपेनाचमनवत् स्वतंत्रस्यैवशुद्धिहेतुतयाभिधानात् एवंच एम
दंतान्प्रक्षाल्यस्नायादितिकंदोगपरिशिष्टेपिकालार्थः संयोगःकंदोगपरिशिष्टे उत्थायनेत्रेप्रक्षाल्य- १०

शुचिर्भूत्वा समाहितः परिजप्य च मंत्रेण भक्षयेद्दंतधावनं आयुर्बलं यशोवर्चः प्रजाः पशुवसूनि च ब्रह्म प्रज्ञां च मेधां च त्वन्नो धेहि वनस्पते शुचिर्भूत्वा चम्येत्यर्थः मंत्रेणायुर्बलमित्यादिना वक्ष्यमाणेन भक्षयेदिति दंतघर्षणाभिप्रायं तदुक्तमत्रैव नारदादुक्तत्वार्द्धयम अष्टांगुलमपाटितं सत्वचं दंतकाष्ठं स्यात्तदग्रेण प्रधावयेदिति अत्र नरसिंहपुराणे प्रादेशमात्रमपि वा द्व्यंगुलमथापि वा विष्णुः कनीन्यग्रसमस्थौल्यं सकूर्चं द्वादशांगुलं प्रातर्भुक्त्वा च यतवाक् भक्षयेद्दंतधावनं सकूर्चं चूर्णिताग्रं भुक्त्वा चेति भोजनोत्तरं दंतलग्नान्निर्हरणार्थं दंतधावनमित्यर्थः भोजने दंतलग्नानि निर्हृत्याचमनं चरेदिति देवलवचनात् एवं चात्र दंतधावने कालादि निषेधो नादर्तव्यः सामर्थ्यात् हलायुधनिबंधे तु भुक्त इति यत्तिवियत पाठ्यास्यात् तथा अप्यादुदङ्मुखः प्राङ्मुखो वा महाभारते तथा प्रक्षाल्य पादौ हस्तौ च मुखं च सुसमाहितः दक्षिणं बाहुमुद्धृत्य कृत्वा जान्वंतरं ततः प्राङ्मुख उपविष्टश्च भक्षयेद्दंतधावनं दक्षिणे बाहुमुद्धृत्य उपवीती भूत्वेत्यर्थः विष्णुः प्रक्षाल्य भुक्त्वा तज्जस्याच्छुचौ देशे प्रयत्नतः नरसिंहपुराण

अ तस्माच्छुष्कमथार्द्रंवामक्षपेद्दंतधावनं खदिरश्चकदंवश्चकरंजश्चवटस्तथा तित्तिणीवेणुपृष्ठंच।
११ आम्रनिंबौतथैव च अपामार्गश्चविल्वश्चअर्कश्चोदुंवरस्तथा एतेप्रशस्ताः कथितादंतधावनकर्म
णिदंतकाष्ठस्यवक्ष्यामिसमासेनप्रशस्ततांसर्वेकंटकिनःपुन्याः क्षीरिणश्चयशस्विनः अत्रविष्णुः
वटासनार्कखदिरकरंजकरवीरसर्ज्जारिमेदापामार्गमालतीककुभविल्वानामन्यतमंकषायंकटुति
क्तंवा असनः आसनइतिप्रसिद्धः सर्ज्जः शालः अरिमेदोविट्खदिरः अत्रहारीतः विल्वखदिराम्र
फलासशिरीषापामार्गाणामेकतमंपालासः आम्रातकः तथापालाशकोविदारः श्लेष्मांतकतिल्व
कशाकवृक्षनिर्गुंडीशिखंडिवेणुवर्ज्जेलिल्वकः चीडूइतिप्रसिद्धः शिखंडीमयूरशिखावेणुनिषेधस्त्व
गिरविषयः शाकवृक्षः सगमनइतिप्रसिद्धः प्लक्षमाषकखदिरकरंजसमीशिंशिपाइत्येकेदधित्थहरी
तकश्च त्यशालामलकानिइत्यपरे एकेःपरेइत्यमीयत्नवर्ज्जयित्वेतिशेषः तथानार्द्रनाशुचिनाति एम
शुष्कंनातिस्थूलमपोथिताग्रमनोषृग्रंथि[illegible]र्द्रमिति सयच्छिन्ननिवृत्यर्थम् विधिस्तुपूर्वमीषद् ११

ईस्य अपोथिताग्रम् अचूषिताग्रम् अनोर्ध्वशुष्कं ओष्ठस्पर्शि ग्रंथिविहितं विष्णुः नश्लेष्मांतकारिष्ट
विभीतक धव धन्वन जल कोविदार शमी पीप्पलेंगुदी गुग्गुलजं नबब्बूर निर्गुंडी शिग्रु तिलक तिंदुकजं
नपारिभद्राम्लिकामोचकाशाल्मलीशणजमूनमधूकंनाम्लंनोर्ध्वशुष्कंनसुषिरंनपूतिगंधिनपिछ्ल
धन्वनः धामनिरितिप्रसिद्धः निर्गुंडीसिंदुवारः महाभारते त्याज्यं सपत्रमज्ञातमूर्ध्वशुष्कं च पाटितं त्वग्वि
हीनं ग्रंथिमुखं तथा पालाशशणशिंपं ऋजुवितस्तिमात्रं च कीटाग्निभिरदूषितं ऋजुमित्यादिना विधिः
उशनाः नांगुलीभिर्दंतान्प्रक्षालयेत् अत्र च शौचार्थं दंतधावने विहितखदिरादि द्रव्यविशेषाभावे
सामान्यशास्त्रानुग्रहाय सर्वशक्तिन्यायात् द्रव्यांतरोपादानशक्तौ पालाशादिनिषेधाः सार्थकाः अ-
त्र महाभारते पर्वस्वपि च वर्जयेत् नरसिंहपुराणे प्रतिपद्दर्शषष्ठीषु नवम्यां चैव सत्तमाः दंतानां का
ष्ठसंयोगो दहत्यासप्तमं कुलं आलाभे दंतकाष्ठानां प्रतिषिद्धे दिने तथा अपां द्वादशगंडूषैर्मुखशुद्धि-
र्विधीयते अथ प्रातःस्नानादि तत्र छंदोगपरिशिष्टे कात्यायनः यथाहनित्तथाप्रातःस्नायान्नित्यमाना

अ० तस्माच्छुष्कमथार्द्रं वा भक्षयेद्दंतधावनं खदिरश्च कदंबश्च करंजश्च वटस्तथा तित्तिणीवेणुपृष्ठं च
११ आम्रनिंबौ तथैव च अपामार्गश्च विल्वश्च अर्कश्चोदुंबरस्तथा एते प्रशस्ताः कथिता दंतधावनकर्म
णि दंतकाष्ठस्य वक्ष्यामि समासेन प्रशस्ततां सर्वे कंटकिनः पुन्याः क्षीरिणश्च यशस्विनः अत्र विष्णुः
वटासनार्कखदिरकरंजकरवीरसर्ज्जारिमेदापामार्गमालतीककुभविल्वानामन्यतमं कषायं कटुति
क्तं वा असनः आसन इति प्रसिद्धः सर्ज्जः शालः अरिमेदो विट्खदिरः अत्र हारीतः विल्वखदिराम्र
पलाशशिरीषापामार्गाणामेकतमं पालासः आम्रातकः तथा पालाशको विदारः श्लेष्मांतकतिल्व
कशाकवृक्षनिर्गुंडीशिखंडिवेणुवर्ज्जं लिल्वकः चीढ इति प्रसिद्धः शिखंडी मयूरशिखा वेणुनिषेधस्त्व
गिरविषयः शाकवृक्षः सगमन इति प्रसिद्धः प्लक्षमाषकखदिरकरंजसमीशिंशिपा इत्येके दधित्थहरी
तकश्च त्यशालामलकानि इत्यपरे एके परे इत्युभयत्र वर्जयित्वेति शेषः तथानार्द्रेनाशुचिनाति एम
शुष्कं नातिस्थूलमपोथिताग्रमनोपृग्रंथि अनार्द्रमिति सग्रस्छिन्ननिवृत्यर्थम् विधिस्तु पूर्वमीषद्दा ११

ईस्य अपोथितायम् अचूषितायम् अनो[illegible]थि ओष्ठस्पर्शिग्रंथिविहितंविस्मुः नश्लेष्मांतकारि ष्ट
विभीतकधवधन्वनजलकोविदारशमीपीप्पलेंगुदीगुग्गुलजं नवक्वूरनिर्गुडीशिग्रुतिलकतिंदुकजं
नपारिभद्राम्लिकामोचकाशाल्मलीशणजमूनमधरैनाम्लनोर्द्धशुष्कंनशुषिरंनपूतिगंधिनपिछल
धन्वनः धामनिरितिप्रसिद्धः निर्गुडीसिंदुवारः महाभारतेव्याज्यंसपत्रमज्ञातमूर्द्धशुष्कंचपाटितंत्वग्वी
हीनंग्रंथिमुखंतथापालाशशांशिपं अर्जुवितस्तिमात्रंचकीटाग्निभिरदूषितं अरजुमित्यादिना विधिः
उशनाः नांगुलीभिर्दंतान्प्रक्षालयेत् अत्रचशौचार्थदंतधावनेविहितखदिरादि द्रव्यविशेषाभावे
सामान्यशास्त्रानुग्रहायसर्वशक्तिन्यायात् द्रव्यांतरोपादानशक्तौपालाशादिनिषेधाः सार्थकाः अ
त्रमाहाभारते पर्वस्वपिचवर्जयेत् नरसिंहपुराणे प्रतिपद्दर्शषष्ठीषुनवम्यांचैवसत्तमाः दंतानांका
ष्ठसंयोगोदहत्यासप्तमंकुलं आलाभेदंतकाष्ठानां प्रतिषिद्धदिनेतथा अपांद्वादशगंडूषैर्मुखशुद्धिः
र्विधीयते अथप्रातः स्नानादि तत्रछंदोगपरिशिष्टे कात्यायनः यथाहनित्तथाप्रातः स्नायान्नित्समाना

आ॰द॰ तुरः दंतान्प्रक्षाल्य नद्यादौ गेहे चेत्तदमंत्रवत् अल्पत्वाद्धोमकालस्य बहुत्वात्स्नानकर्मणः प्रातर्मंत्रवत्तु मा
१२ स्नानं होमलोपो विगर्हितः गेहे इत्युद्धृतजलस्नानोपलक्षणं नद्याद्यभावे विधानात् विष्णुः प्रातः स्नायाद
रुणकरग्रस्तां प्राचीमवलोक्य स्नायात् अरुणकरग्रस्तामिति संध्यापूर्वकालपरं संध्यायां निषेधादि
ति हरिहरः तदयुक्तं संध्यापूर्वकालेपि रात्रित्वेन निषेधात् तस्मादरुणकरग्रस्तामित्यसंकुचितमेव अ
नप्यवतन्नतत्र संध्यास्नानकीर्त्तनं अत्र च उदयात्प्राक् प्रातःस्नानविधानात् सूर्योदयं विना नैव स्नानदाना
दिकाः क्रिया इति मार्कंडेयपुराणे मित्रविषयं तथा अलक्ष्मी कालकर्णी च दुःस्वप्नं दुर्विचिंतितं अस्मा
त्रेणाभिषिक्तस्य नश्यंते इति धारणा कालकर्णी राक्षसी अस्मात्रेणेति मन्त्रादिकं विनापीत्यर्थः धारणा ।
निश्चयः दक्षः प्रातःस्नानं प्रशंसंति दृष्टादृष्टकरं हितं सर्वमर्हति पूतात्मा प्रातःस्नायी जपादिकं दृष्टक ।
मोधिकारः अदृष्टं जपादिद्वारा परलोकसिद्धिः एतच्च सर्वमर्हति इत्यनेनैव वक्तव्यं अदृष्टं पापक्षय । राम
इति केचित् नरसिंहपुराणे पूर्वां संध्यां सनक्षत्रामुपासीत यथाविधि गायत्रीमभ्यसेत्तावद्यावदादित्य १२

दर्शनं अनुदितहोमीतरविषयमेतत् दक्षः संध्याकर्मावसानेतु स्वयंहोमोविधीयते तत्रानुकल्पमाह
ऋत्विक्पुत्रोगुरुर्भ्राताभागिनेयोथविट्पतिः एतैरेवहुतंयत्तुतद्धुतंस्वयमेवहि विद्यत्तिर्यामाता वराहपु
राणे उदयान्निःसृतंसूर्यंयस्तु भक्त्यानरोद्विजः दध्यक्षतांजलिभिस्तु तिस्रभिः पूजयेच्छुचिः तस्य भाव
प्रपन्नस्याशुभंयत्समुपार्जितं तत्क्षणादेवनिर्दग्धंभस्मीभवतितत्स्यतत् मनुः मैत्रप्रसाधनंस्नानंदंत
धावनमंजनं पूर्वान्हाएवकुर्वीतदेवतानांचपूजनं पूर्वान्ह एवेतिपुरीषोत्सर्गेसतिसंभवेनियमः के
शप्रसाधनेचोत्सवादिनिमित्ताभावेदंतधावनेभोजनोत्तरविहितेतरे अंजनेभेषजेतरे सौवीरांजनादौ
स्नानेदेवपूजनेचमध्यान्हादिविहितेतरे विष्णुपुराणे आचांतश्वततः कुर्यात्पुमानकेशप्रसाधनंआ
दर्शांजनमंगल्यदूर्वाद्यालंभनानिच छंदोगपरिशिष्टे श्रोत्रियंशुभगांगांचअग्निमग्निचितंतथा प्रातरु
त्थाययः पश्येदापद्भ्यः सविमुच्यतेतथा पापिष्टंदुर्भगांमद्यंनग्नमुत्कृत्यनासिकं प्रातरुत्थाययः पश्ये
तत्कालेरुपलक्षणं अष्टभागदिनंविभज्यप्रथमभागकृत्ये दक्षः देवकार्यंततः कृत्वा गुरुमंगलवीक्ष

आ॰ द॰ पं गुरुः पित्रादिः मंगलं श्रोत्रियादिः मनुः देवतामभिगच्छेत्तु धार्मिकांश्च द्विजोत्तमान् ईश्वरं चैव रक्षार्थं
१३ गुरुमेव [illegible] सुक्षागले येयाय मोपि द्वितीये पतीनां दर्शनं चैव स्पर्शनं भाषणं तथा कुर्वाणः पूयते नित्यं त
स्मात्पश्येत्तु नित्यशः अग्निश्चित्कपिला सत्री राजा भिक्षुर्महोदधिः दृष्टमात्राः पुनन्त्येते तस्मात्पश्येत्तु नि
त्यशः सत्री अन्नादिसत्रशीला कृतसत्रयागइत्येको भिक्षुर्यतिः महाभारते यज्वा मिष्टान्नदः सत्री
शतायुर्धार्म्मिकः शुचिः ज्ञानसिद्धस्तपःसिद्धान् दृष्ट्वा पापात्प्रमुच्यते वाराह पुराणे ब्राह्मणं वामनं दृ
ष्ट्वा वराहं च जलोत्थितं नमस्येच्चैव यो भक्त्या स पापेभ्यः प्रमुच्यते ब्रह्मपुराणे स्वमात्मानं घृते पश्येत् ॥
यदीच्छेच्चिरजीवितुं आत्मानं शरीरं नारदः लोकेस्मिन्मंगलान्यष्टौ ब्राह्मणो गौर्हुताशनः हिरण्यं स
र्प्पिरादित्य आपो राजा तथाष्टमः एतानि सततं पश्येन्नमस्येच्चार्चयेच्च यः प्रदक्षिणं च कुर्वीत तथा
स्यायुर्न हीयते वामनपुराणे कृत्वा शिरःस्नानमथाह्निकं च संपूज्य तोयेन पितॄन्स देवान् होमं च कृ
त्वालभनं शुभानां ततो बहिर्निर्गमनं प्रशस्तं [illegible]दधि सर्पिर्यथोदकुंभं धेनुं सवत्सां वृषभं सुवर्णं एम १३

मृङ्गैमर्यस्वस्तिकमस्तानिराजामधुन्नाह्मणकन्यकाश्च श्वेतानिपुष्पाणितथाशमींचहुताशनंच
दनमर्कविम्बं अश्वत्थवृक्षंचसमालभेत्ततस्तुकुर्य्यान्निजजातिधर्म्मदेशानुशिष्टंकुलधर्म्म
मग्र्यंस्वगोत्रधर्म्मनहिसंत्यजेच्च आन्हिकमह्नः स्नानं एतच्चाभ्युदयादौ अरुग्दिवाचरेत्स्नाना
मन्हाप्राग्विशेषतइत्तिवशिष्ठवचनात् यदित्वान्हिकंसर्वमह्नः कृत्यमुच्यतेनतदासंपूज्येत्यादि
व्यर्थंस्यात् संपूज्यत्तोयेनेत्तितर्प्पणपरं आलभनंस्पर्शनं शुभानांवक्ष्यमाणदूर्वादीनां स्वस्तिको
भवनप्रभेदः अर्कविंवसमालनेनिरीक्षणपर्यवसितं दक्षः द्वितीयेचत्तथाभागेवेदाभ्यासोविधी
यतेवेदस्वीकरणंपूर्वविचारोभ्यसनंजपः तद्दानंचैवशिष्येभ्योवेदाभ्यासोहिपंचधासमित्पुष्पकुशा
दीनांसकालः समुदाहृतः स्वीकारणमध्ययनं एतच्चब्रह्मचारिणः गृहस्थस्याप्यनधीतवेदादिभा
गे तथाचा पस्तम्बः ययाविद्ययाचविरोध्ये नतांपुनराचार्यमुपेत्यसाधयेदितियाज्ञ्यवल्क्यः वेदा
र्थानधिगच्छेच्चशास्त्राणिविविधानिच यमः दानेनतपसायज्ञैरुपवासव्रतैस्तथा नतांगतिमवाप्नो

आ·दं ४४ तिविषयायामवाप्नुयात् विषयात्व्रह्मविषयेति व्याख्यानमस्तु तु शास्त्रानुक्रमेणाभिधानार्त् दक्षः
तृतीये चतथाभागेपोष्यवर्गार्थ साधनं गौतमः योगक्षेमार्थमीश्वरमधिगच्छेत् अथस्नानविधिः
तत्र दक्षः चतुर्थेचतथाभागेस्नानार्थमृदमाहरेत् शातातपः शुचौदेशेतुसाग्राह्या शर्करारम्रादिव
र्जिता रक्तागारीतथाश्वेतामृत्तिकात्रिविधास्मृता नमृदं नादकं वापिननिशायांतुगोमयं नगोमूत्रं
प्रदोषेतुगृन्हीयाद्बुद्धिमान्नरः निशायामितिनमृदंनोदकमित्यत्रापिसंबध्यते तथा वल्मीकाखू
त्करात्रेपाज्जलाच्च पथि वृक्षयोः कृतशौचावशिष्टाचनग्राह्यासप्तमृत्तिकाः आखुत्करोमुखकोत्की
र्णामृत्तिकास्थानं लेपः कुड्यादीनां दक्षः मृत्तिकाः सप्तनग्राह्यावल्मीकेमूखकोत्कर अंतर्जलेश्म
शाने च वृक्षमूलेसुरालयेपरस्नानावशिष्टा च स्नेयस्कामैः सदाबुधैः व्यासः स्नानंमध्यदिनेकुर्यात्सु
जीर्णेन्नेनिरामयः एवंचस्वप्नमध्ययनंस्नानमुच्चारंभोजनंद्गतिं उभयोर्निस्यं मध्यान्हे चविवर्जयेत् एम
इतिदेवलीयोनिषेधोगागप्राप्तस्नाने मध्याह्नेत्राभिजिद्वेलापंचमभागेभोगेभोजनस्यवक्ष्यमा १४

एत्वात् योगियाज्ञवल्क्यः उभे संध्ये च स्नातव्यं ब्राह्मणैर्गृहमाश्रितैः तिसृष्वपि च संध्यासु स्नातव्यं च तप
स्विना उभे संध्ये च प्रातर्मध्यान्हे च तपस्विना वनस्थेन यतिनाच बौधायनः अंभोवगाहनं स्नानं विहितं
सार्ववर्णिकम् विष्णुः उद्धृताद्भूमिष्ठमुदकं पुण्यं स्यवरात्प्रस्रवं तस्मान्नादेयं तस्मादपि साधुगृहीतं सर्व
तएव गांगं श्रुवः अद्भिर्गात्राणि शुध्यंति तीर्थस्नानाद्भवेत्फलं मनुः नदीषु देवखातेषु तडागेषु सरः
सु च स्नानं समाचरेन्नित्यं गर्तप्रस्रवणेषु च देवखातेषु सूर्य्यादिदेवसमीपखातेषु प्रस्रवणेषु निर्झ
रेषु नित्यमित्युक्तेर्जीवदधिकारः सवस्त्रोऽहरहराप्लावेरिति संख्यायनगृह्यम् अथातो नित्य
स्नानमिति कात्यायनाच्च एवं च नित्यस्नाने नद्यादीनामंगत्वं त्रिरात्रफलदा नद्यः इत्यपि नित्यस्नानप्र
प्रकरणस्थवचनाद्गुणफलतापि प्रकरणांतरोक्ततीर्थस्नानं स्वर्गादिफलकं साधिकारमेवेति कृद्रो
गपरिशिष्टे मनुः सहस्राण्यष्टौ चात्यतिर्याः सान विद्यते नता नदि शब्दवहा गर्त्तास्ताः परिकीर्तिताः ध
नुर्हस्त चतुष्कं तथा प्रव्यद्वयं श्रावणादि सर्वा नद्यो रजस्वलाः तासु स्नानं न कुर्वीत वर्जयित्वा समुद्रगाः

आ॰द उपाकर्मणिचोत्सर्गेप्रेतस्नानेतथैवच चंद्रसूर्य्यग्रहेचैवरजोदोषोनविद्यते पव्योमासः मनुः नस्नान
९५ माचरे[illegible]नातुरोनमहानिशि नवासोभिःसहाजस्रंनाविज्ञातेजलाशये नभुक्त्वानमहानिशीतिनिषे
धश्चांडालादिस्पर्शनिमित्तकस्नानेनास्तिनाप्रयतुः क्षण मपितिष्ठेदितिबोधनात् महानिशा रात्रिमध्य
स्थप्रहरद्वयं नातुरइतिरोगस्यस्नानसंवर्द्धनीयंत्वदृष्टार्थत्वात् अविज्ञातेऽगाधतयानक्रादिरहित
याच कृत्रिमेप्रतिष्ठिताप्रतिष्ठितत्वाभ्यामपि देवलः राहुदर्शनसंक्रांतिविवाहात्ययवृद्धिषु स्ना
नैदानादिकंकुर्यान्निशिकाम्यव्रतेषुच अन्ययोमृतकंवृद्धिः पुत्रजन्मादिः वामनपुराणे स्नापाच्छि
रःस्नानतयानित्यंनाकारणंचैवसदानिशासु ग्रहोपरागंस्वजनातियात्तंमुक्त्वाचजन्मर्क्षगतेश
शांकम् शिरःस्नानतय[illegible]रोनैक्यार्थम् बेधतुनित्यस्नानंकर्त्तव्यमिव अकारणमित्यनेनरागप्रयुक्त
जलक्रीडादिनिवृत्तिः आपस्तंबः सशिरोवमज्जनमप्सुवर्जयेदस्तमिते चस्नान सशिरोवमज्जनं राम
शिरोनैक्यार्थम् हरिहरेणअशिरोवमज्जनमितिपठितं गात्रप्रक्षालनंमात्रमपिजलंप्रविश्यनक ९५

र्त्तव्यमिति व्याख्यातम् अत्र चास्तमितमात्रे स्नाननिषेधात् मनौ न मना निशीति दोषादि शय्यार्थं दृष्टा
र्थं वा तत्र विष्णुः न संध्यायां रागप्राप्तजलक्रीडादि स्नाननिषेधोयं वेषस्य संध्यायां विधानात् हारीतः
न चत्वरोपहारयोः स्नायात् शंखलिखितौ न नग्नः स्नायात् अत्र नग्नस्नाननिषेधात् पूर्वं च नवासो
भिरिति वस्त्रबहुत्वनिषेधात् एकवस्त्रत्वे द्विवस्त्रत्वं चाविरोधि नार्द्रमेकं च वसीतेति पुरुषार्थत्वा
न्न स्नानविधौ दोषमावहति अथवा होमदेवार्चनाद्यासु क्रियास्वाचमने तथानेकवस्त्रः प्रवर्त्ते
त द्विजवाच निकेजय इति विष्णुपुराणे एकवस्त्रता निषेधाद्द्विवस्त्रता नियम एव अत्र व्यासः न भुक्ता
लंकृतो रोगी शंखलिखितौ अमेध्योदकं परिहरेत् तथा न समुद्रोदकमवगाहेत् योगियाज्ञवल्क्यः
स भूते वि[illegible]तु विमले तु मनोहरे नाल्पोदके द्विजः स्नायान्नदीं चोत्सृज्य कृत्रिमे विष्णुः न परनि
पानेषु स्नानमा[illegible]रेत् आचरेद्वा पंचपिण्डान् उद्धृत्य यदि परनिपानेषु परकृतेजलाशयेषु पंचपिण्ड
मनुद्धृत्य न स्नायात् [illegible]णि निपाने कर्त्तुः स्नात्वा तु दुःकृतांशेन लिप्यत इति मनुस्मरणात् पंच

पिंडानितिसेतुकूपव्यतिरिक्तजलाशयेनिरुद्धासुचमृत्पिंडान्कूपात्त्रीन्घटांस्तथेतिबौधायनदर्शी
[illegible] अप्रतिष्ठितमात्रेतुपिंडोद्धारस्तस्यैवपरकीयत्वादित्याहुस्तन्नेतिहरिहरादयः
अप्रतिष्ठितजलत्वेनतत्रस्नानाभावात् परस्वोपयोगेचौर्यापत्तेर्मन्वादौपरकृतस्वरूपरकीयत्वा
[illegible]माचयोगियाज्ञवल्क्यः अग्राह्यागतान्यापोनद्यःप्रथमवेगिकाः प्रक्षोभितास्वकेनापि
याश्चतीर्थाद्विनिःसृताः गंगादिप्रवाहादिविछिन्नाः तथापादेनपाणिनावापियच्छावस्त्रेणचो
दकम् नपहन्यान्नापवदेन्नवप्रज्ञोभयेद्बुधः शंखलिखितौनाप्सुमेहेन्नेद्वषणंकुर्यात् उद्घर्षणंगा
त्रमलप्रक्षालनम् बौधायनः आयोदेवगृहंगोष्ठंयत्रसंतिचब्राह्मणा अप्राक्षाल्यपादौनांतःप्रवे
ष्टव्यंदेवलः ननदीषुनदीब्रूयात्पर्वतेषुचपर्वतं नान्यस्त्रशंसेत्तत्रस्थस्तीर्थेष्वायतनेषुच अंगि
राः विमादभैश्चयत्स्नानंयच्चदानंविनोदकम् असंख्यातंतुयज्जप्तंतत्सर्वनिःफलंभवेत् नस्नानव ग्रन्
र्णिकयोरग्नंप्रयच्छेत्तान्यत्रदेवगुरुब्राह्मणेभ्य जाबालिः त्रयोदश्यांतृतीयायांदशम्यांचविशेष १६

तः शूद्रविट्क्षत्रियाः स्नानं नाचरेयुः कथंचन यथासंख्यमत्र आपस्तंबः अस्पृश्यस्पर्शने वांतेऽश्र
श्रूपाते क्षुरकर्मणि स्नानं नैमित्तिकं कार्यं दैवपित्र्यविवर्जितम् दैवपित्र्यविवर्जितमिति नित्यं ॥
॥ नैमित्तिकं काम्यं त्रिविधं स्नानमुच्यते तर्पणं तु भवेत्तस्य अंगत्वेन प्रकीर्तितमिति ब्रह्मपुराण
वचनात्सामान्यतः प्रसक्तस्य तर्पणस्य च व्यावृत्तिः यमः अजीर्णेऽभ्युदिते वांते श्मश्रुकर्मणि मैथु
ने दुःस्वप्ने दुर्जनस्पर्शे स्नानमात्रं विधीयते अभ्युदितेः सुप्तोहा रादिनाभिव्यक्ते एतच्चानंतरकाल
स्नानप्राप्त्यर्थं अजीर्णावस्थायां निषेधात् अभ्युदिते वांते इति संबंधे पर्युषितवांत इति विशेषः दु
र्जनोत्र चांडालादिः मात्रपदेन सर्वांगव्यावृत्तिः तस्मादप्रायत्यनिमित्तस्नानमज्जनमात्रेण शु
द्धिः गौतमः पतितचांडालसूतिकोदक्याशवस्पृष्टितत्स्पृष्ट्युपस्पर्शने सचैलोदकोपस्पर्शनाच्छु
द्धो भवति अत्र च शवस्पर्शिनश्च स्पर्शे स्नानं विधानात् उपस्पृश्याशुचिस्पृष्टं तृतीयं वापि मानव
हस्तौ पादौ च तोयेन प्रक्षाल्याचम्य शुध्यतीति देवलवचनं पतितादिस्पर्शिस्पर्शे संकोचनीयं तत्र

आ· शिपदंपतितादिस्पर्शिनोप्याहेत्तिकेचित् तदयुक्तम् द्वंद्वद्वयगौरवात् एकद्वंद्वेचासन्निहितपर।
१७ त्वमेवभेदः उदकोपस्पर्शनंस्नानंबौधायनः चांडालेनसहाध्वगमनेसचैलस्नानम् पराशरः
चैत्यवृक्षश्चितिर्यूपश्चांडालःसोमविक्रयी एतांस्तुब्राह्मणःस्पृष्ट्वासचैलोजलमाविशेत् सचैलो
यद्वस्त्रधरःसनृष्टस्तद्वस्त्रसहितइत्यर्थःजलमाविशेदितिवारुणस्नानोपलक्षणम् तथाश्वक
केरवलीढस्यनखैर्विदलितस्यचअद्भिः प्रक्षालनंशौचमग्निनाचोपचूडनम् इदंचस्नानंविनेव
शुद्धिःशिरोव्यतिरिक्तगात्रोपघातेउपचूडनंज्वालयास्पर्शनंच्यवनः श्वानंश्वपाकंप्रेतधूमंदेवद्र
व्योपजीविनंग्रामयाजकंयूपंचितिंचितिकाष्ठंमद्यंमद्यभांडंसस्नेहंमानुष्यास्थिशवस्पृष्टंरजस्व
लांम् हापातकिनंशवंस्पृष्ट्वासचेलमंभावगाह्यउत्तीर्य्याग्निमुपस्पृशेद्गायत्र्यष्टशतंजपेत् घृतंप्रा
श्यपुनःस्नात्वात्रिराचामेत् अग्निस्पर्शनादिकामकृतेस्मृत्यंतरेस्नानमात्रविधानात् आपस्तंबः एम
एकशाखांसमारूढश्चांडालादिर्यदाभवेत् ब्राह्मणस्तत्रआसीनःस्नानेनशुचितामियात् कालि॰ १७

कापुराणे स्पृष्ट्वा रुद्रस्य निर्माल्यं सवासा स्याप्लुतः शुचिः एतदपनीतनिर्माल्यवोढृत्वं व्योम्सः सासवा
नरमार्जाररवरोष्ट्राणां शुनां स्तथा सूकराणाममेध्यं च स्पृष्ट्वा स्नापात्सचेलकम् लघुहारितः श्वविष्ठां
काकविष्ठां वा कंकगृध्रनरस्य च अधोच्छिष्टं तु संस्पृश्य सचेलो जलमाविशेत् अधोच्छिष्टं मूत्रोत्स
र्गेणाशुद्धः देवलः मानुषास्थि वशां विष्ठामार्त्तवं मूत्ररेतसी मज्जानं शोणितं वापि परस्य यदि संस्पृ
शेत् स्नात्वापमृत्यलेपादीनाचम्य शुचितामियात् तान्येव स्वानि संस्पृश्य पूतः स्यात्परिमार्जनात् तद
नंतरमाचमनप्राप्तमेव विष्णुः नाभेरधस्तात्प्रबाहुषु च कायिकैर्मलैः सुराभिर्मद्यैर्वा चोपहतो मृत्तोयै
स्तदंगं प्रक्षाल्यान्यद्भिः शुद्धो भवति अन्य त्रोपहतो तदंयं मृत्तोयैः प्रक्षाल्य स्नानेन शुद्धो भवति
चक्षुष्युपहते तु पोष्य स्नात्वा पंचगव्येन शुध्यति दशनच्छदोपहतश्च प्रवाहुईस्तः अतन्द्रितइत्या
चमनप्राप्त्यर्थम् अन्यत्र उपहते उक्तं वा कायेमूढः अंगिराः इंद्रियेषु प्रविष्टं स्यादमेध्यं यदि क
र्हिचित् मुखेपि संस्पर्शगतं स्नानं तेत्र विधीयते शंखः व्याकर्दमतोयेन ष्ठीवेत्ता नं वाप्यश्यनाभे

आ॰द॰ रूप्येवनरः स्पृष्टः सद्यः स्नानेन शुध्यति ब्रह्मपुराणे उच्छिष्टेनाथ विप्रेण विप्रः स्पृष्टस्तु नोदकः उभौ स्ना
१८ नं प्रकुर्वीतः सद्य एव समाहितौ नृणामानुषास्थि तुं सस्पृश्य दग्धं सस्नेहमेव वा स्नायात् गां संस्पृशित्सूर्यं
पश्येद्विसुमनुस्मरेत् दग्धस्पर्शे कामकृते स्नात आचम्यैव चनिःस्नेहमिति मनुवचनात् मनुः चां
तोविरक्तः स्नात्वा तु घृतप्राशनमाचरेत् आचामेदेव भुक्त्वान्नं स्नानं मैथुनिनः स्मृतम् भुक्त्वा नवांत
इत्यर्थः तेन सद्योवमने आचमनमात्रम् एवकाम्य स्नान निवृत्तिः मैथुनिन ऋतावित्ति शेषः बृ
हस्पतिः पतितं सूतिकां मंत्यं शवं स्पृष्टुकामतोऽकामतो वा सचैलं स्पृष्ट्वाग्निं घृतं प्राश्य विशुध्यति म
नुः आनुगम्येच्छया प्रेतं ज्ञातिमज्ञातिमेव वा स्नात्वा सचैलः स्पृष्ट्वाग्निं घृतं प्राश्य विशुध्यति शुद्धमेदि
त्यनुवृत्तौ विष्णुः सर्वस्यैव प्रेतस्य बांधवैः सहाश्रुपातं कृत्वा स्नानेन अकृते स्थिसंचयने सचैलस्नाने
न देवलः श्वपाकं पतितं व्यंग्यमुन्मत्तं च वहारकम् सूतिकां सूयिकां नारीं रजसा च परिप्लुताम् श्वानं
कुक्कुटवराहांश्च ग्राम्यान् संस्पृश्य मानवः सचैलं सशिरः स्नात्वा तदानीमेव शुध्यति [illegible] शिरः १८

स्पर्शेस्नानं गात्रात स्पर्शेक्षालनाचमनमात्रम् तथाचशातातपः रजकश्चर्मकृ... व्या...
विनोचैलनिर्णेजकश्चैव नट : शैलूषकस्तथा मुखरोग स्तथाश्वाचवनितासर्ववर्णा ... कौ ... वनीत
ध्यघाती ग्रामकुक्कुटसूकरौ एभिर्यदंगंसंस्पृष्टं शिरोवर्जंद्विजातिषु तोयेनक्षालनं ... त्वा आचा...
शुचितामियात् चक्रीतैलिकः ध्वजी शौण्डिकः विप्रः भक्ष्यवर्ज्ञं पचनखंशवंतद्... स्थिसस्नेहं ...
ह्मपुराणेउदक्यास्पृ... कांचैवश्वानमंत्यावशायि... दीन्मृतहारांश्चस्पृष्ट्वाशौचं विधीयते स्नी
त्वासचेलोमृद्भिस्तुशुध्यद्द्वादशभिर्नरः एतद्देवभवे... चंभेस्थवैव मूर्खेतथा नग्नादयः पाखंडाः ...
मृद्भिःसूतिकादिभिःस्पृष्टसर्वंगंप्रक्षालयेद्विनिशेष... न्या...
न्नभोज्यंसूतिकाषंडमार्जारा... श्वकुक्कुटान् पतिताप... नयथाद... गौकरी...
स्पृश्यशुद्धतिस्नानादुदक्योग्रामसूकरौ अन्नमार्जार स्पर्श ... मात्रद्रुपा...
विप्रस्मृतिभांडादिविषया अथवा मार्जारधर्मके स्पर्शेस्नानं ... स्यात् ... बोधव

आ० दूतिकमवस्था चांडालादिस्पर्शेनदोषविशेषव्य[illegible] विप्रेणविप्रः स्पृष्टस्तुनोदकः उभौस्ना
१९ ब्वापसंभवः यद्दूषितं[illegible]क्तिकाभ्याभिमिध्य[illegible]र्थसस्नेहमेववास्नायात् गांसंस्पृशित्स्पृ
म्यक्तानेनतपोमहत्तस्यशु[illegible]सस्यापमर्थः काकु[illegible] वचनिःस्नेहमितिमनुवचनात् मनुः चां
मशुचिलिप्तभवति तच्चाशुचियदिस्रोत्रमुखेयो[illegible]भुक्त्वा[illegible]स्नानेनैवशुद्ध्यति[illegible] भुक्त्वा नवात
प्रवेशेप्रायश्चित्तांतरंसूचितम् व्याघ्रपादः चांडा[illegible]दिनासंस्पृष्टः स्नानं कृत्वाविशु[illegible]तिशेषः द्व
श्वपचसूषकप्रेतदारकेशवान् संस्पृश्यदेवीर[illegible]यिताभिरंतर्जलेस्नातः पूतोभ[illegible]वेशुध्यतिम
नष्मश्रुकर्मायोनिष्सुदिवामैथुनेच सुमंतुः अनुदकमूत्रपुरीषकरणेनखकेश[illegible]पतिशुद्धेदि
द्यः स्नानंघृतकुशहिरण्योदकप्राशनंच शातातपः अशुचिंसंस्पृशेद्यस्तुएकएव[illegible]जःसचेलस्नाने
श्वान्योनदुष्यतसर्वेद्रव्येष्वयंविधिः द्रव्येषुमध्वादिषु आशुचिनरस्पृष्टस्य[illegible] राम ०८
चमनपूर्वोक्तं यमः आतुरस्नानसंप्राप्तेदशकृत्वस्त्वनातुरः स्नात्वास्नात्वास्पृशे[illegible]तिशिरः

ध्येत्स आतुरः पाराशरः अस्तं गते यदा सूर्ये चांडालं पतितं स्त्रियम् सूतिकां स्पृशतश्चैव [illegible]

तेजा त वेदाः सुवर्णं च सोमभागं तथैव च ब्राह्मणानुमते चैव दृष्ट्वा स्नात्वा च शुद्ध्यति अग्निः [illegible]

शि स्नानं न विधत्ते स्ना[illegible] मांचमनं प्रोक्तं दिवोद्धृतजलेन च आत वेदाः अग्निः सोममार्ग [illegible]

णानुमत्ते स्नात्वा अन्त्यादिकं स्पृष्ट्वा शुद्ध्यतीत्यर्थः आचमनमाचमनं अनुगर्त्तजलाशयम [illegible]

न्युभयत्रयोज्यम् शंखः नित्यं नैमित्यकं चैव क्रिया [illegible] लकर्षणम् तीर्थाभावेपि कर्तव्यम् [illegible] धीयत्ते स्ना

नित्यं प्रातः स्नानं प[illegible] नैमित्तिकं चांडालादिस्पर्शनि [illegible] क्रियां गंजस्मादि कर्माधिकार [illegible] पाखंडाः [illegible]

भ्यंग पूर्वकं ज्योतिः शास्त्रोक्त पुष्यस्नानादि काम्यं नै [illegible] चादेर्छि [illegible]

षोडशस्नानमुक्तम् अत्र क्रिया [illegible] तेरवत्तेन धर्मा विहित्ताः [illegible] पूजं च चरणौ [illegible]

शङ्कर्मा अहरहः स्नाने कौत्यायनेनोक्ताः स्नानंतराणि [illegible]

भावात् नचास्ति देशः सर्वेषां स धर्मे दृत्यये विशेषो हे शेभ्य धर्म [illegible]

आ०व लवेभावात् अपि च नैमित्तिके धर्माभाव उक्त एव काम्यपुण्यस्नानादमलत्वं ... अथ ... लौकि
२० कर्मनां लौकिककर्मांगमिति तत्र ... तत्स्नानाल्लौकिकांगसंबंधः क्रियाया ... स्नानेप्यदृष्टं विध
अभिधानाददृष्टाभावः अत एवादृष्टत्वं तत्र प्रयुक्तेनिमज्जनं च चैलेष्वपि क्रियास्नाने ... पृथगनुष्ठान हो
हरोपि क्रियास्नानं प्रोतः स्नानयोरेव धर्मानाह क्रियं च मुक्तांकां ... तेनाप्ययं ... स्तावपि अपि ... ह
स्नानादभिन्नं तत्रापि पापक्षयरूपस्य सत्वादिति भ... नविशेषमाह एवं स्नानानुकल्पेपि श्रुतमा
त्रमनुषंयं स्नानानुकल्पमाह योगीयाज्ञवल्क्यः काल दोषाद सामर्थ्यान्न शक्नोति य... सन्तद्रा
स्मृत्वा ऋषिभ्यस्तु मंत्रैर्दृष्टैस्तु मार्जनम् शन्न आपस्तु द्रुपदा आपोहिष्ठा घमर्षणम् ... एतैश्चतुर्भिर्म
त्रैस्तु मंत्रस्नानमुदाहृतं कालदोषो निवृष्ट्यादिः तेन रोगहीनोप्यनिवृष्ट्यादौ स्नानं ... यितव्यो
गसंभावनायामाल्पकं स्नानं न कुर्यात् असामर्थ्यमुक्त्यन्तरोगत्वम् अप्राप्तस्येम... स्नानमेव स राम
माचरेत् स्नानमेवेति वारुणस्नानपरम् जावालिः अशिरस्कं भवेत्स्नानं स्नानाशक्तौ ... २०

आर्द्रेणवाससमावापिमार्जनंदेहिकंविदुः हारीतः आग्नेयंभस्मनास्नानामद्भिर्वारुणमुच्यते आपोहि
ष्ठेतिचब्राह्मंवायव्यंगोरजः स्मृतं यत्तुसातपवर्षेणस्नानंदिव्यमिहोच्यते एतेस्तु [illegible] वातीर्थ
नांफलमाप्नुयात् मंत्रतइतिनपंचस्वपिस्नानेषुमंत्रविधायकं ब्राह्मवारुणयोर्मंत्रस्यप्राप्तत्वात्
किंतुतदनुवादकनेवफलसंबंधपरत्वात् अत्रयोगियाज्ञवल्क्येनमृदालंभस्तुपार्थिवमितिमा
नसंविष्णुचिंतनमितिस्नानद्वयमधिकमुक्तं कात्यायनः अथातोनित्यस्नानंनद्यादौ मृद्गोम
यकुशतिलसुमनसआहृत्योदकांतंगत्वाशुचौदेशेप्रतिष्ठाप्यप्रक्षाल्यपाणिपादंकुशोपग्रहो
वद्धशिखीयज्ञोपवीत्याचम्यउरुंहीतितोयमानंव्यावर्तयेद्येचशतमितित्रिसुमित्रियानइत्यपां
जलिमादायदुर्मित्रियाइतिद्वेष्यंप्रतिनिषिंचेत्कटिंचस्पृष्ट्वाजंघेचरणौकरौ[illegible]दांतोलिः प्रक्षा
ल्याचम्यनमस्योदकमालभेद्गांगांश्चमृदेदं विष्णुरितिसूर्याभिमुखोनिमज्जेत् [illegible]द्रापोअस्मानिति
स्नात्वोदिदाभ्य[illegible]त्योनाचम्य[illegible]मयेनविल्लिंपेन्मानस्तोक इति [illegible] चेदिमंमेवरु

आ॰ व णइतिचतसृभिर्मापउदुत्तमंमुमुंचत्वः वभृथिस्यंतेचैतन्निमज्जेयान्मज्याचम्यदर्भैःमार्वयेदापोहिष्ठेति
२१ तिसृभिरिदमापोहविष्मतीर्देवीस्वइतिद्वाभ्यामापोदेवाद्रुपदादिवशन्नोदेवीरपाछंरसमपोदेवीपु
नंतुमेतिनवभिश्चिस्यतिर्भिर्त्योंकारेणव्याहृतिभिर्गायत्र्यादावंतेचांऽत्तर्जलेघमर्षणंत्रिरावर्त्तये
द्रुपदांवा अयंगौरितिवात्र्यृचं प्राणायामंवासशिर ओंमितिवाविष्णोर्वास्मरणं अथेतिन्नतीर्थभा
गानंतर्थ्यार्थयत्तःस्नानेननकर्माधिकार अतोनित्यमहरहःस्नानंकर्त्तव्यमित्यर्थः यदाहविष्णुः
स्नात्तोधिकारीभवतिदैवेपित्र्येचकर्मणिपवित्राणांतथाजप्येदानेचविधिदर्शितेनचहरहःस्नान
स्यनित्यत्ववलादेवकर्त्तव्यत्तासिद्धौ अत्रइतिहेत्वभिधानंव्यर्थमेवं प्रासंगिकोकर्माधिकारसिद्धि
रित्येवंपरत्वात् नचनित्यस्नानंप्रातःस्नानं अस्नात्तोहिपुमान्नार्होजप्यादिहवनादिषुप्रातःस्ना
नंतद्दर्शितुनित्यस्नानमुदाहृतमितिशंखस्मरणादित्तिवाच्यंस्नानोत्तरंकात्यायनेनमध्यान्हकृ राम
त्यस्याभिधानात् अतएवकामधेन्वादौचतुर्थभागकृत्येलिखितंमृदादौ[illegible]कालेरोक्तंविशे २१

ष: प्रयोगादेवाधिगंतव्य: अत्रयोगियाज्ञवल्क्येनत्रिधास्थापितमृद्भ्यामध्यभोधर्मोवमागप्रक्षा
लनमुक्तंतत्कात्यायनसूत्रविरोधान्नप्रात्यं एवमन्यदप्यधिकमन्त्रकस्योक्तंत्यक्तव्यंआचमननिमित्त
पानेतुनुमेत्र क्रमविरोधइतिदर्शितंशिष्टाकोपि कुशोपग्रहः कुशहस्तः उपगृह्यते नेनेत्युपग्रहोहस्त
यज्ञोपवीतोत्तिपुरुषार्थविधिप्राप्तयज्ञोपवीतित्वियज्ञोपवीतीति द्वितीयवस्त्रधारणार्थीमितिकात्याय
नेभाष्यंतदयुक्तंपरिसंख्यापत्तेः तस्मात्क्रत्वर्थश्रवणप्रकरणात् तेनदेवादिनिर्देपियज्ञोपवीतेनदुत्या
घस्नानमितिसिध्यति एवमनियतकेशवेशाः सर्वेषामुक्तेः शिखावर्जेनमित्तिमिषधान्पुरुषार्थतः शिखावं
धनलाभेवद्धशिखीतिक्रत्वंगत्वालाभार्थेदूष्यप्रविनिषिंचेत् दूष्यंबुद्धिस्थाह्नत्यपस्यांदिशिदूष्यत्तिपेत्
त्रिस्थाक्षिपेदित्यर्थः नमस्यनमस्करोत्यओलभेत्स्पृशेत् नद्यादावित्युपक्रम्यसूर्याभिमुखइत्यभिधानात्रयोत्व
त्तुचमापात्प्रतिश्रोतः स्थितोद्विजइतिनरसिंहपुराणेविषयांतरेप्नात्वेतिश्रवणात् पुनर्निमज्जननिमज्ज्य
न्यज्येतिचापामितिमज्जनत्रयसिद्धिः अभिषिंचेत् हस्तेनशिरसिजलंक्षिपेत् अंतेचैतदक्ष्यमाणमाजे

आ०२ नांतेपि उक्तमंत्रवारणाभिषककर्म कुर्यादित्यर्थः तथैव प्रकृत[illegible]त् नैत्वेतन्मंत्रजातं वक्ष्यमाणमार्जनांते मा
२२ र्जनेन [illegible] कल्पना तत्राभिषेके मार्जने च [illegible]स्पृच मेअवेति लिंगात् [illegible]भिस्तिसृभिरित्यादित्वनेकत्व प्रा
प्तेर्थमपनतु मिलितविनियोगार्थमपि दर्भैः [illegible]कृत्वत्रित्वपर्यवसितं कपिंजलन्यायात् पावयेन्मार्जनं
कुर्यात् मार्जनमुदकविंदूनां शिरसि निक्षेपः चित्पतिर्मेति प्रतिप्रतिकेन चित्पतिर्मा पुनात्वित्यस्याच्छिद्रेणे
तिवाक्यसहितस्यैकस्यैव मंत्रग्रहणं द्रुपदादिसंख्याया[illegible]गात् कल्पसूत्रे तु चित्पतिर्मेति पावपतिप्र
तिमंत्रमच्छिद्रेणेति सर्वत्रेति दीक्षितपावने विशेषश्रवणान्मंत्रत्रयग्रहणं श्रुतावपि प्रत्येकमेव मंत्रपाठ
त् व्याहृतिभिस्तिसृभिर्लोपवचनात् प्रणवो भूर्भुवः स्वरित्यादौ श्रवणाच्च गायत्र्यादौ अन्ते च आपोहिष्ठेत्या
दिमंत्रसाध्यमार्जनाद्यंतयोर्गायत्र्या मार्जनमिति यद्यपि प्रतिभाति संनिहितसंबंधेनैवोपपत्तेः तथाप्या
दावोंकारव्याहृत्यनुष्ठानदर्शनात्तत्संबंधेपि कात्यायनाशय उन्नीयत प्राणायामः कर्तव्य इति शेषः सशि एम
र इति क्रियाविशेषणत्वान्नपुंसकत्वमार्षत्वाच्च ओमिति चानुवर्तयेदिति व्यवहितसंबंधः आवर्तये २२

द्रूप्रणवमिति योगियाज्ञवल्क्यदर्शनात् विष्णोर्वा स्मरणं कर्त्तव्यमिति शेषः गौतमः अंतर्जले वाघमर्ष
णं त्रिरावर्त्य सर्वस्मादेनसो मुच्यते मनुशंखयोगियाज्ञवल्क्याः यथाश्वमेधः क्रतुराट् सर्वपापप्रणोद
नः तथाघमर्षणं सूक्तं सर्वपापप्रणोदनं बृहस्पतिः द्रुपदादिव यो मंत्रो वेदे वाजसनेयके अंतर्जले त्रिरा
वर्त्य सर्वपापैः प्रमुच्यते अंतर्जले ऋष्यादिकं स्मर्तव्यम् अविदित्वा तु यः कुर्याद्याजनाध्यापनं जपं हो
ममंतर्जलादीनि तस्य चाल्पं फलं भवेदिति योगियाज्ञवल्क्यदर्शनात् अथ का[illegible]स्नानप्रयोगः यथोक्त
मृत्तिकामार्द्रं गोमयं कुशान् कृष्णतिलान् सुरभिपुष्पाण्या[illegible]मनानघादिकं गत्वा तत्तीरे शुचौ देशे पृ
थक् स्थापयेत् ततः पाणिपादप्रक्षालनं कृत्वा सह स्नावद्धशिखी आ[illegible]मेत् ओं उरुं हि राजा वरुणश्चका
र सूर्याय पंथामन्वेतवा उ अपदे पादा प्रतिधातवेऽकरुतापवक्ता हृदयाविधश्चित् नमो वरुणायाभिष्ठितो
वरुणस्य पाशः इति तोयमामंत्र्य ओं येते शतं वरुण ये सहस्रं यज्ञियाः पाशा वितता महांतः तेभिर्नो अद्य
सवितोत विष्णुर्विश्वे मुंचंतु मरुतः स्वर्काः इति त्रिः प्रदक्षिणं जलमावर्तयेत् ततः ओं सुमित्रिया न आप ओष

आ॰ घ्यः संतु ... मीमांसा ओंद्रुमित्रियान आपओषधयः संतु ... द्विष्मस्तंच वयं द्विष्मः प्रातानाघचत् ततः
... चरणौ ... प्रत्येकं क्रमेणाभ्यां त्रिस्त्रिः प्रक्षेपः एवं ... अंजलिः परं च स्थले निधायाचा
... उदकं नमस्कृत्य ओं ... विसृजेत् ... मेत्रेधानिदधेपदं समूढमस्यपांसुरे इति ... कृत्या
गानि संस्पृश्य नाभिमात्रजले ... विश्य ओं ... ततः शुंधंतु घृतेन नो घृतप्वः पुनंतु विश्व ...
हि रिप्रं प्रवहंति देवीरिति मंत्रेण सूर्य्याभिमुखो निमज्जेत् ... स्नात्वा ओं इदिदाभ्यः शुचिरा पूत एमिइ
ति निमज्ज्योन्मज्ज्याचम्य ओं मानस्तोके तनये मान आयुषि मा नो गोषु मा नो अश्वेषु रीरिषः मा नो वीरानुद्र
भामिनो वधीर्हविष्मंतः सदमित्वा हवामहे इति मंत्रेण ... मयेनांगानि विलिपयेत् ततः ओं इमं मे वरु
ण श्रुधी हवमद्या च मृडय त्वामवस्युराचके ओं तत्त्वा यामि ब्रह्मणा वंदमानस्तदाशास्ते यजमानो हविर्भिः राम
अहेड मानो वरुणेह बोध्युरुशं समान आयुः प्रमोषीः ओं त्वन्नो अग्ने वरुणस्य विद्वान्देवस्य हेडो अव
यासिसीष्ठाः यजिष्ठो वन्हितमः शोशुचानो विश्वा द्वेषां सिप्रमुमुग्ध्यस्मत् ओं स त्वन्नो अग्ने वमो भवती २३

नेदिष्ठोअस्या उषसोव्युष्टौ अवयक्ष्वनोवरुणꣳरराणोवीहिमृडीकꣳसुहवोनएधि ॐमापोमोषधी
र्हिꣳसीद्धामोधाम्नोराजंस्ततोवरुणनोमुंच यदाहुरघ्न्याइतिवरुणेतिशपामहेवरुणमुंच ॐउदुत्तमं
वरुणपाशमस्मदवाधमंविमध्यमꣳश्रथाय अथावयमादित्यव्रतेतवानागसोअदितयेस्याम ॐमु
चतुमाशपथ्यादथोवरुण्यादुत अथोयमस्यपड्वीशात्सर्वस्माद्देवकिल्बिषात् ॐअवभृथनिचुंपुण
निचेरुरसिनिचुंपुणः अवदेवैर्देवकृतमेनोयासिषमवमर्त्यैर्मर्त्यकृतंपुरुराव्णोदेवरिषस्पाहि इत्य
ष्टभिर्मन्त्रैर्हस्तेनप्रत्येकंशिरसिजलंप्रक्षिपेत् ततोव[illegible]प्रवाहाभिमुखस्थित्वासूर्याभिमुखोवामो
नीराखनिमज्जेत् ततआचम्य ॐकारव्याहृतिगायत्र्याभिरा[illegible]हितैस्त्र्यादिभिः ॐइदमापः प्रवह ति
तस्सर्वंमलंचयत् यच्चाभिदुद्रोहानृतंयच्चशेपे अभिरुहं अ[illegible]मात्तस्मादेनसःपवमानश्चमुंचतु॥
ॐहविष्मतीरिमाआपोहविष्मान्आविवासति हविष्मांदेवोअध्वरोहविष्माअस्तुसूर्यः ॐदेवीरापोअ
पान्नपायोवऊर्मिर्हविष्यइंद्रियावान्मदिन्तमः तंदेवेभ्योदेवत्रादत्तशुक्रपेभ्योयेषांभागस्थस्वाहा ॐ॥

आ० काविरसिसमुद्रस्त्वाक्षस्याऽन्नयामि समर्थ्याअद्भिरग्नुतसम् पृथीभिरोषधीः ॐ अपोदेवामधुमतीरगृभ्ण
४४ सूर्जस्वतीराजस्वश्चितानाः याभिर्मित्रावरुणावभ्यषिञ्चन्याभिरिन्द्रमनयन्नत्यरातीः ॐ द्रुपदादिवमुमुचानः
स्विन्नः स्नातो मलादिवपूतंपवित्रेणेवाज्यमापः शुन्धन्तुमेनसः ॐ शन्नोदेवीरभिष्टय आपोभवन्तुपीतयेशं
योरभिस्रवंतुनः ॐ अपाᳬरसमुद्वयसᳬसूर्येसन्तᳬसमाहितं अपाᳬरसस्ययोरसस्तंवोगृह्णाम्युत्तमं
ॐ अपोदेवीरुपसृजमधुमतीरयक्ष्मायप्रजाभ्यः तासामास्थानादुज्जिहतामोषधयःसुपिप्पलाः ॐपुनं
तुमापितरः सोम्यासःपुनंतुमापितामहाःपुनंतुप्रपितामहाःपवित्रेणशतायुषा ॐ पुनंतुमापितामहाःपु
नंतप्रपितामहाःपवित्रेणशतायुषाविश्वमायुर्व्यश्नवै ॐ अग्नआयुᳬषिपवसआसुवोर्जमिषंचनःआरे
बाधस्वदुच्छुनां ॐ पुनंतुमादेवजनाःपुनंतुमनसाधियःपुनंतुविश्वाभूतानिजातवेदःपुनीहिमा ॐ पवित्रे
णपुनीहिमाशुक्रेणदेववदीद्यत् अग्नेक्रत्वाक्रतूंरनु ॐ यत्तेपवित्रमर्चिष्यग्नेविततमंतराब्रह्मतेनपुनातु एम
मा ॐ पवमानःसोअद्यनःपवित्रेणसवेनचमांपुनीहिविश्वतः ॐ वैश्वदेवीपुनतीदेव्यागाद्यस्यामिमा २४

वरुणस्तन्वो वीनस्ता: तयामदंत: स धमादेषु वय ७ स्यामपतयो रपीणाम् ॐ चित्पतिर्मा पुनातु वाक्पतिर्मा पुनातु
देवो मा सविता पुनात्वच्छिद्रेण पवित्रेण सूर्यस्य रश्मिभि: तस्य ते पवित्रपते पवित्रपूतस्य यत्काम: पुनेतत्।
त्र्यंबकेय मिति त्रिभिरेकं मंत्रै: पुनरोंकारव्याहृतिगायत्रीभि: कुशत्रयेण मार्जनं कुर्यात् तत: पूर्ववत् इमं मे वरु
ण इत्यादि मंत्रै: शिरसि जलं निक्षिपेत् ततस्त्र्यादिकं स्नानमग्राघमर्षणं द्रुपदा वा आयं गौरिति वा त्र्य।
चं त्रिरावर्त्तयेत् वक्ष्यमाणयमंत्रैस्त्रिरावृत्तप्राणायामं वा कुर्यात् ॐकारं वा त्रिरावर्त्तयेत् विष्णुं वा स्मरेत्
योगियाज्ञवल्क्य: आचांत: पुनराचामेन्मंत्रवत् स्नान भोजने द्रुपदां वा त्रिरावर्त्त्य तथा चैवाघमर्षणं
गायत्रीं वा त्रिरावर्त्य मनस्याप्लुत्य तिष्ठेत् या आपो ... आपो हि ष्ठा अथापहा: एतच्चाचमनं मज्जना
नंतरं मार्जनात्प्राक् आचम्य ... त्रिराचम्य शनैरसून् / अथोपतिष्ठेदादित्यमित्यग्रे आज्ञाव्य
पनेनेन मार्जनादि ध्यानात् ... स्यानदो नैमित्तिकस्नान विधे: प्राक् मलस्नानं कर्त्तव्यम्
यदाह तूष्णीमेवावगाहेत यदि स्यादशुचिर्नर: आचम्य प्रयत: पश्चात् स्नानं विधिवदाचरेदिति अथ प्रा
२

आ·द· स्नपुराणीय[illegible] विधिः तत्र पद्मपुराणं तेन स्यभावशुद्धिं स्वविनास्नानंनजायते तस्मान्मनो विशुद्ध्यर्थं
३५ स्नानमादौ विधी[illegible] अनुकूले कुर्यात्तेर्वी अंलेः स्नानंसमाचरेत् तीर्थंप्रकल्पयेद्विद्वान्मूलमंत्रेण मंत्र
विन् ओंनमोनारायणायेति मूलमंत्रउदाहृतः दर्भपाणिस्तु विधिनाह्याचांतः प्रयतः शुचिः चतुर्ह
स्तसमायुक्तं चतुरस्रं समंततः प्रकल्प्यावाहयेद्गंगामेभिर्मंत्रैर्विचक्षणः ओंविष्णोःपादप्रदप्रसू
तासि वैष्णवी विष्णुपूजिता पाहि नस्त्वेनसस्तस्मादाजन्ममरणान्तिकात् तिस्लःकोटोर्धकोटीचती
र्थानां वायुरब्रवीत् दिविभुव्यंतरिक्षे च तानि ते संति जान्हवि नंदिनीत्येव ते नाम देवेषु नलिनीति च दृ
ष्टापृथ्वीच सुभगा विश्वकायाशिवासिता विद्याधरी सुप्रसन्ना तथा लोकप्रसाधनी क्षेम्या च जान्हवि चैव
शांताशांतिप्रदायनी एतानि पुण्यनामानि स्नानकाले प्रकीर्त्तयेत् भवेत्सन्निहिता तस्य गंगा त्रिपथ
गामिनी सप्तवाराभिजप्तेन करसंपुटयोजितं मूर्द्धि कुर्याज्जलं भूप लिख्य तु पंचसप्तवा स्नानं कुर्यान्मृ एम
दा तद्वदामंत्र्य च विधानतः अश्वक्रांते रथक्रांते विष्णुक्रांते वसंधरे मृत्तिके हर मे पापं यन्मया दुःकृ २५

कृं कृतम् उद्धृतासि वराहेण कृष्णेन शतबाहुना आरुह्य मम गात्राणि सर्वपापं व्यपोहय नमस्ते सर्वलो
कानां प्रभवारिणि सुव्रते आदौ संध्यातर्पणादीनामिति शेषः सप्तवाराभिमंत्रितेन पूर्वोक्तमूलमंत्रेण ए
कवचननिर्देशात् मूलमंत्रत्वेन निर्देशस्य सार्थकत्वाच्च न त्वेभिर्मंत्रैरित्युपक्रम्य कथितानां मंत्रा
णां ग्राहक इति भ्रमः कार्यः स्नानं कुर्यादिति अस्मिन् मंत्रेण मृदमामंत्र्य तया गात्राण्यालिप्य मज्ज
नं कुर्यादित्यर्थः अयं च स्नानविधिः सर्वशाखिसाधारणः सर्ववर्णसाधारणश्च संकोचे प्रमाणाभाव
त्पुराणश्रवणे सर्वाधिकारश्रवणाच्च अनधीतवेदं प्रति त्वयमेव स्नानविधिः प्रशस्तः वेदमंत्रेष्वन्य
त्वात् विष्णुः स्नात एव सोत्तरीये धौते वाससी बिभृयात् उष्णीषधारणं शिरोजलप्रच्यवार्थमाचमनात्प्रा
क् पराशरः स्नात्वा निवस्य वाससी अन्यत् जंघे प्रक्षालयेन्मृदा अपवित्रीकृतेन तु कौपीनं च्युतवारिणा कौपी
नमधोवस्त्रं योगियाज्ञवल्क्यः स्नात्वैवं वाससी धौते अक्लिष्टे परिधाय च प्रक्षाल्योरू मृदाद्भिश्च ह
स्तौ प्रक्षाल्य वै तथा आभावे धौतवस्त्रस्य शाणक्षौमाविकानि च कुतपं योगपट्टं च द्विवासा येन वै भवे

आ. त् कृतपोनेपालकंवलः आविकः नाद्रमेकंचवसनं परिदध्यात्कथंचन अत्र सदा तन्न निषेधवलात्पुरु
२६ षार्थतानरसिंहपुराणे नरक्तमुल्वणंवासोननीलंचप्रशस्यते मलाक्तंचदशाहीनंवर्जयेदंवरंबुधः त
तः प्रक्षालयेत्पादौमृत्तोयेन विचक्षणः उल्वणंव्यक्तं एतच्चरक्तविशेषणं तेनासंतरक्तमित्यर्थः उल्व
णमंचलमितिकेचित् अत्र हारीतः नवासोविधुनुयान्नोत्तरीयविपर्यासंकुर्यात् विष्णुः स्नातः शिरोना
वधुनेत् गात्रेभ्यस्तोयमुद्धरेत् नतैलवशेस्पृशेत् नाप्रक्षालितंपूर्वधृतंवावासोविभृयात् नम्लेच्छान्त्य
जपतितैः सहसंभाषंकुर्यात् तैलंचवशाचतैलवशे मार्कंडेयपुराणे संप्रमृज्यान्नचस्नातोगात्रा
ण्यंवरपाणिना अंवरं स्नानवस्त्रं न स्नानशाटयेति विष्णुपुराणपाठात् एवंचनस्नात्वागात्रमवमृज्यादि
तिहारीतोपिस्नानशाट्यापाणिनाचविशेषणीयः एवंचसमर्थप्रतिमार्जनमात्राभावोऽसमर्थप्रति
पाणिशाटीमार्जनाभावइतिहरिहरोक्तमश्रद्धेयम् सांख्यायनगृह्ये आप्लुत्याभ्युदकेन्यद्वस्त्रमाच्छा राम
दयेत् अभ्युदकोऽनुद्धृतोदकः एषापिपाणिवस्त्राभ्यामुद्धरणे निषेधः बुद्धविशेषनियतोवागृह्योक्त २६

त्वात् अत्रशंखः उदकस्याप्रदानाद्धि स्नानशाटीनपीडयेत् अत्रविष्णुः याम्यंहि यातनादुःखंनित्य।
स्नायीनपश्यतिनित्यस्नानेनपूयंतेयेपिपापकृतोनराः योगियाज्ञवल्क्यः अगम्यागमनात्स्तेयात्पापेभ्य
श्चप्रतिग्रहात् रहस्याचरितात्पापान्मुच्यतेस्नानमाचरन् पापेभ्यः पतितादिभ्यः छंदोगपरिशिष्टेसं।
ध्यालोपस्यचाकर्तास्नानशीलश्चयःसदा तंदोषानोपसर्पंति गरुत्मंतमिवोरगाः अथसंध्योपासनंतत्र
छंदोगपरिशिष्टे अतऊर्ध्वंप्रवक्ष्यामिसंध्योपासनिकंविधिं अनर्हःकर्मणांविप्रःसंध्याहीनोयतः
स्मृतः संध्येतिवक्ष्यमाणप्राणायामादिकर्मनाम उपासनंसेवममनुष्ठानमितियावत् आचारसेव
तीत्यादौदर्शनात् अतएवसंध्याकृतासंध्योपासितेतितुल्यवत्प्रयोगः अथवाब्रह्मणोपासितासं
ध्याविष्णुनाशंकरेणचकस्तांमेपासयेद्देवींसिद्धिकामोद्विजोत्तमइतियोगियाज्ञवल्क्येनदेवीत्वेन
कीर्तनात्संध्याख्यापापादेवताख्यावक्ष्यमाणप्राणायामादिनोपासनमाराधनंसंध्योपासनंसिद्धिरन्न।
मोक्षः अनर्हःकर्मणामित्यादिनासंध्योत्तरकर्मणिकृतसंध्यस्याधिकारइत्युक्तं अथवाचिरंतनसं

आ॰ [illegible]त्यागिनःपतितस्यवादूनातकमानाधिकारःनानुतिष्ठतियःपूर्वांनोपास्तेयश्चपश्चिमांसशूद्रवद्ब
२७ हिःकार्यःसर्वस्माद्द्विजकर्मणइतिमनुदर्शनात् विष्णुपुराणेसर्वकालमुपस्थानंसंध्ययोःपार्थिवेष्य
तेअन्यत्रसूतकाशौचविभ्रमातुरभीतितःविभ्रमश्चित्तविक्षेपःमेघादिनाकालाज्ञानमित्यन्येयच्च
प्यत्रमध्यान्हसंध्यानोक्तातथाप्येतत्संध्यात्रयंप्रोक्तंब्राह्मण्यंयदधिष्ठितंयस्यनास्त्यादरस्तत्रनसब्रा
ह्मणउच्यतेइतिछंदोगपरिशिष्टात् संध्यात्रयंतुकर्त्तव्यंद्विजेनात्मविदासदेतियोगियाज्ञवल्क्याच्चस
पिवोद्धव्याएतेनसंध्यात्रयेनित्याधिकारोदर्शितःपापक्षयेकामाधिकारोप्यत्रयदाहयाज्ञवल्क्यःदि
वावायदिवारात्रौयदज्ञानकृतंभवेत् त्रिकालसंध्याकरणात्तत्सर्वंचप्रणश्यतिसततसंध्यानिष्ठातत्त
स्यफलांतरमप्याहयमःसंध्यामुपासतेयेतुसततंशंसितव्रताःविधूतपापास्तेयांतिब्रह्मलोकंसनात
नंसंध्याद्वयेप्रत्येकमपिपापक्षयमाहमनुःपूर्वांसंध्यांजपंस्तिष्ठन्नैशमेनोव्यपोहति पश्चिमांतुसमा राम
सीनोमलंहंतिदिवाकृतंनचैवंकेवलमध्यान्हसंध्यायांकिंप्रमाणमेवंउत्तीर्यधौतेवाससीपरिधा २७

यमृदोरुकौ प्रक्षाल्याचम्य निरायम्यासूनित्यादिना कात्यायनेन मध्यान्हस्नानोत्तरं नरसिंहपुराणादौ च के
वलायामपि वक्ष्यमाणत्वात् एवं च संध्यात्रये प्रत्येकमपि कर्त्तव्यतायाः दर्शितत्वादेकसंध्यालोपे अपरापि नेकर्त्त
व्यामिलितगोचरत्वादधिकारस्येति दुर्मतिः देशमाहतुः शंखलिखितौ सवतीवहिः संध्यामुपासीत सत्र
तिब्रह्मचारी व्रतयुक्ताध्ययनशीलत्वात् वहिर्ग्रामात् नेनं ग्रामेभिनिम्लोचेत्सूर्यो नाभ्युदियात् क्वचिदि
तिमनुदर्शनात् एनं ब्रह्मचारिणमभिनिम्लोचेत् अस्तं प्राप्नुयात् गुणफलमाह शातातपः अनृतं मद्यगंध
वद्दिवा मैथुनमेव च पुनाति वृषलस्यान्नं वहिः संध्या ह्युपासिता गृहेषु प्राकृती संध्या गोष्ठे शतगुणा स्मृता
नदीषु शतसाहस्री अनंता शिवसन्निधौ प्राकृती एकगुणा व्यासः वहिः संध्या दशगुणा गोष्ठप्रस्रवणादिषु
स्नाततीर्थे शततुगुणा साहस्री जाह्नवीजले संध्याकालपरिमाणमाह योगियाज्ञवल्क्यः ह्रासवृद्धी हि सत
तं दिवसानां यथाक्रमम् संध्यामुहूर्तमात्रं तु ह्रासे वृद्धौ च सा समा सर्वर्तुषु प्रातःसंध्या सायंसंध्या चेदंडद्व
यमेव भवतीति यथा श्री संध्यामुपासीत नास्तगे नोद्गते रवौ संध्याविति पूर्वविधानात् नास्तगहूतिसंधिरूप

मुहूर्त्तादूर्ध्वं [illegible]नादंकं सेतिसंभवेसादित्यामारभेदित्येवपरं वाउपक्रमकालमाहसंवर्त्तः प्रातःसं
२८ [illegible] समा [illegible] पासीतयथाविधि सादित्यां पश्चिमां संध्यामर्धास्तमितभास्करां आदित्यपदमस्तमय
प्रा [illegible] वपरं समाप्तिकालमाह याज्ञवल्क्यः जपन्नासीतसावित्रीं प्रत्यगातारकोदयात् संध्यांप्राक्
प्रातरेवा [illegible] ष्ठेदासूर्यदर्शनात् प्रत्यक्पश्चिमाभिमुखः प्राक्पूर्वाभिमुखः आसीतेतिसायंजपे आ।
सीनत्तार्थम् तिष्ठेदितिप्रातर्जपऊर्ध्वत्वार्थम् मध्यान्हसं [illegible] पेप्यूर्द्ध्वतैव तिष्ठेदुदयनात्पूर्वामध्यमाम
पिशक्तितइतिछंदोगपरिशिष्टात् स्नानोत्तरत्वं मध्यान्हसंध्यायाः प्रागेवोक्तं मनुः ऋषयोदीर्घसंध्यत्वा।
दीर्घमायुरवाप्नुयुः प्रज्ञांयशश्चकीर्तिंचब्रह्मवर्चसमेवचं दीर्घसंध्यत्वं प्रातरुदयावधिसायंवनक्षत्राव
धिजपेन एतच्चगुणफलमिति वाक्यांतरेपिसूर्यनक्षत्रयोरेवावधित्वतत्फलार्थमेकमूलात्वानुरोधात्।
अथवासूर्यनक्षत्रयोः प्राक्कालोपिनित्यजपांगतयावोध्यते नतुतत्कालस्यसावित्रीजपेनाभिव्याप्ति
रित्यत्रापितात्पर्य उभयपक्षेपिकामनाविरहेविहितदशादिसंख्यादरः कामिनस्तुदीर्घसंध्यात्वएवश्र
राम २८

वणाज्जपेनकालव्याप्तावेवनात्ययं अत्र च जपदीर्घत्वेन दीर्घसंध्याभिधानात् जपेनसंध्याकर्मसमा
प्तिरितिमंतव्यम् उभेसंध्येजपञ्जप्यमुपासीनयाथाविधि इत्यादिनावाक्येषु सावित्रीजपस्यसंध्यांतर्गत
स्फुटः एवमजपेप्रत्यवायश्रवणं तदभिप्रायमेव फलस्तुतेतु सावित्रीजपः पृथगपीति अघमर्षणसू
क्तस्यापोहिष्ठेतित्र्यृचस्य द्रुपदायाश्च ऋष्यादिकमुक्तं याज्ञवल्क्यः एवंज्ञात्वातु मंत्राणांप्र
योगंवैद्विजोत्तमाः संध्यामुपासयेद्यद्वा यथावत्तन्निबोधत अत्राहुः सर्वेषामेवमंत्राणामादौ ऋष्या
दिकं स्मृत्वा पश्चात्संध्याप्रयोगस्तदयुक्तं एवं ह्यंगभूतेन ऋष्यादिस्मरणेन सह सर्वेषामेवमंत्राणा
मानंतर्येनाम्नायागतं बाध्यते ॐकारस्य सप्तव्याहृतीनां सावित्र्याः शिरसश्च ऋष्यादिकं स्थानान्तरे
योगियाज्ञवल्क्येनकथितमिति कथं न तत्पूर्वभावः किंचाघमर्षणसूक्तस्य ऋष्यादिकं प्रथममु
क्तं तदेव प्रथमं स्यात् तस्माज्ज्ञात्वेति प्रयोगाद्बहिर्ज्ञानं प्रयोगकाले सौकर्यार्थं अथवा ज्ञात्वोपासयेदि
ति प्रत्येकमभिसंबध्यते तेन तत्तन्मंत्रस्य ऋष्यादिकं तत्तन्मंत्रप्रयोगात्प्राक् ज्ञातव्यमिति सिध्यति

प्रणवव्याहृतिसावित्रीशिरसांच मिलितानामेव प्राणायामे विनियोग इति तेषांमिलितानामेव ऋष्यादिकं
स्मृत्वा प्राणायामः ॐकारस्य श्वेतवर्णकथनं सावित्र्याश्चाग्निमुखकथनं स्तु तिर्विनियोगाभावात् आ
र्षं छंदो दैवतं च विनियोगस्तथैव च वेदितव्यं प्रयत्नेन ब्राह्मणेन विशेषतः इत्यादिनानानास्थानेषु चतु
र्णामेवाभिधानात् अन्नऋष्यादिस्मरणे पाठिक एव क्रमो ग्राह्यः स्थानांतरेषु प्यनेनैव क्रमेण ऋष्या
दिचतुष्केकथनं एवंपंचविधं योगजप्यकालेष्वनुस्मरेत् होमेचांतर्जलेयोगे स्वाध्याये याजनेतथेति श
तपथब्राह्मण्यांतर्भावेनंपंचविधत्वं प्रकारांतरमधिकफलार्थं वा इदं च ऋष्यादिस्मरणं यत्रमंत्रे प्रामा
णिकं ततः प्राक् प्रयोगे एव कर्तव्यं संध्योपक्रमे व्यासः स्मृत्वोंकारं च गायत्रीं निबध्नीयाच्छिखां ततः पुनरा
चम्य त्हृदयंनाभिंस्कंधौ च संस्पृशेत् यदि तस्मिन्काले मुक्तशिखः स्यात्तदानेन मंत्रेण शिखांवाबध्नीया
चामेस्पर्शः नतु समंत्रकत्वार्थं पूर्ववद्रूपिशिखामोचनीयेति भ्रमः कार्यः छंदोगपरिशिष्टे सव्ये पाणौ कु
शान्कृत्वा कुर्यादाचमनक्रियां सव्यः सोपग्रहः कार्यो दक्षिणः सपवित्रकः सोपग्रहः कुशांकृत्वेति पू

वोक्त कुशत्रयसमीपे अग्निमकर्मोपयुक्ताः कुशा धर्तव्या इत्युक्तम् तत्र कुशस्याकांक्षितत्वात् उपगृह्यत इत्यु
पयह इतिव्युत्पत्तिसंभवाच्च पवित्रं अनंतर्गर्भिणं साग्रं कौशं द्विदलमेव च प्रादेशमात्रं विज्ञेयं पवित्रं यत्र कु
त्रचित् अनेनैव लक्षितं ह्रस्वाः प्रचरणीयाः स्युः कुशा दीर्घास्तु बर्हिषः दर्भाः पवित्रमित्युक्तमतः संध्यादिक
र्मणि अस्यार्थः यतः प्रचरणादौ ह्रस्वादिविधिस्ततः संध्यादौ विशेषविध्यभावात् दर्भमात्रमेवांगं न तु पवित्र
लक्षणमेतत् पूर्वलक्षणबाधात् अत इत्यन्वयाद्वाक्यभेदापत्तेश्च अत्र चाचामनात्प्रागेव पवित्रधारणं आ
चम्य प्रयतानित्यं पवित्रेण द्विजोत्तमः नोच्छिष्टस्तु भवेत्तत्र भुक्तशेषं तु वर्जयेदिति लघुहारीतदर्शनादन्यत्र
जपेषु पुनः कुशत्रयधारणमपि दक्षिणकरे पवित्रधारणावसर एव कुर्वंति अविरुद्धं चैतत् लघुहारीतः द
र्भहीना तु या संध्या यच्च दानं विनोदकं असंख्यातं च यज्जप्यं तत्सर्वं निःफलं भवेत् योगियाज्ञवल्क्यः ऐशा
न्यभिमुखो भूत्वा शुचिः प्रयतमानसः आचांतः पुनराचामेद् इतमित्यभिमंत्र्य च आंतरं शुद्ध्यति ह्यवमन्न
पानमलीकृतम् तत्र पूर्वा संध्या तु गायत्री सावित्री मध्यमा स्मृता या भवेत्पश्चिमा संध्या सा तु देवी सरस्व।

आ॰ द तीरक्ताभवतिगायत्रीसावित्रीशुक्लवर्णिका कृष्णासरस्वतीज्ञेयासंध्यात्रयमुदाहृतं कामधेन्वादौरक्ते
३० ताभवतिगायत्रीसावित्रीरक्तवर्णिकेतिक्वचित्पाठः एतत्रसंध्यारूपकथनंध्यानार्थंस्तुतिमात्रपरंवागा
पत्नीकालत्रये शुक्लवर्णैवध्येयेतिवक्ष्यतेयासंध्यासाचगायत्रीत्रिधाभूत्वाव्यवस्थितेति अभेदा
भिधानस्तुतिः पारभार्षिकेप्यमेदेजपोपक्रमेशुक्लायाएवध्यानं बृहस्पतिः बध्वासनंनियम्यस्वस्मृत्वाम्र
ष्यादिकंचततः सन्निमीलितदृङ्मौनीप्राणायामान्समभ्यसेत् आसनंपद्ममर्द्धासनंचापितथास्वस्तिकमि
तिवायुपुराणोक्तम् स्वमात्मानंनियम्यासूनितिपाठेप्राणायामपदंमंत्रपरं अत्रछंदोगपरिशिष्टेरक्षांतेवा
रिणात्मानंपरिक्षिप्यसमंततः रक्षाकार्येतिशेषः अंतः शब्दस्यादावपिशक्तत्वात् शिष्टाचारानुरोधात्
प्राणायामादावियंरक्षाकार्ये त्यर्थः कामधेनौतुप्राणायामानंतरमेवलिखितंशंखवशिष्ठांगिरोबृहस्प
तिपैठीनसिबौधायनाः सव्याहृतिंसप्रणवांगायत्रींशिरसासह त्रिः पठेदायतप्राणः प्राणायामः स उ सम
च्यतेव्याहृतंचछंदोगपरिशिष्टेभूराद्यास्तिस्रएवैतामहाव्याहृतयोव्ययाः महर्जनस्तपः सत्यंगायत्री ३०

चशिरस्तथा आपोज्योतिरसोमृतंब्रह्मभूर्भुवःस्वरोमितिशिरः प्रतिप्रतीकंप्रणवमुच्चारयेदेतेचशिरसः
एता एतांसहानेनतथैभिर्दशभिःसह त्रिःपठेदायतप्राणःप्राणायामःसउच्यते प्रतिप्रतीकंसप्तव्याहृ
तीनांगायत्र्याःशिरसश्चादावित्यर्थः एवंशिरोंतप्रणवमादायदशभवंति एताव्याहृतीःएतांगायत्रीं अ
अनेनशिरसएभिःप्रणवैः आयतप्राणोनियतवातः नियमश्चपूरकेआदानमेवकुंभकेधारणमेवरेच
केत्यागएवंरूपःयोगियाज्ञवल्क्यः पूरकरेचककुंभकैःप्राणायामस्त्रिलक्षणेत्युक्तःत्रिलक्षणस्त्रि
विधःएतच्चयोगियाज्ञवल्क्य एवपौर्वापर्यपरामर्षाद्व्यक्तम् एवंचप्रत्येकमेवप्राणायामत्वात्प्रत्येकमे
वत्रिरा[illegible]मंत्रपाठः एतावतैवप्राणायामत्रयसिद्धिरिति अतएवनततोंतःशुध्यतित्रिभिरित्युपसंहारः आ
ह्वानरोधमुत्सर्गंवायोस्त्रिस्त्रिःसमभ्यसेदितिव्यासोक्तेः नवधाभ्यासःपक्षांतरं त्रिविधंकेचिदिच्छंतितथै
वनवधापरेइत्यनेनाप्यभिधानात् तथाहि नासिकाकृष्टउच्छ्वासोध्मातःपूरकउच्यते कुंभकोनिश्चलश्वा
सोरिच्यमानस्तुरेचकः नीलोत्पलदलश्याममनाभिदेशेप्रतिष्ठितं चतुर्भुजंमहात्मानंपूरकेणेवचिंतयेत् कुंभकेन

आ नहृदिस्थाने ध्यायेच्चकमलासनम् ब्रह्माणं रक्तगौरांगं चतुर्वक्त्रं पितामहम् रेचकेनेश्वरं ध्यायेल्ललाटे

३१ स्थं महेश्वरं शुद्धस्फटिकसंकाशं निर्मलं पापनाशनं पूरकेणेत्यादौ तृतीयासप्तम्यर्थे कालोपलक्षणत्वात्

गौरपदं योगपाठे गौरपदं रक्तपरं [illegible]मार्थत्वात् तथा च व्यासः रक्तं प्रजापतिं ध्यायेदिति मात्राभेदान्मुहूर्तमध्यात्

मत्वयोः [illegible]णायामविषयं संध्याप्राणायामकालस्य मंत्रपाठे ह्रस्वावच्छेदात् पूरकरेचककुंभकैर्मिलित्वैकः

प्राणायामः कुंभकमात्र एव तु मंत्रपाठ इत्याद्यसत् पक्षनिरासविस्तरस्तु दोगान्हिके तु संधेयः योगियाज्ञ

ज्ञवल्क्यः प्राणस्ययमनं कृत्वा आचामेत्प्रयतोपि सन् श्रोतां विच्युतेयस्मात्तस्मादाचमनं स्मृतम् हेतुनिर्दे

शस्सर्वस्मिन्नेव प्राणायामे आचमनप्राप्त्यर्थः अत्र हलायुधनिबंधे तु प्रक्षालितपाणिपादो ऽपआचम्य अ

ग्निश्च मामन्युश्चेति सायमपः पीत्वा सूर्यश्च मामन्युश्चेति प्रातरिति बौधायनवाक्यमाचमनमंत्रे प्रमाण

मुक्तम् एतच्च वाक्यं संध्या प्राक्कालीन प्रोक्षणात् प्राक् श्रुतं तस्मात्प्राणायामानन्तरमाचमने मंत्रसंबंधे राम

आचार एव प्रमाणं अत एव मध्याह्नेपि मंत्र इति केचित् प्रातः सूर्यश्च मेत्युक्त्वा सायमग्निश्च मेति च आपः ३१

पुनंतु मध्याह्ने कुर्यादाचमनं ततइति राजाद्यस्तिखितमेत्रायणीयगृह्यपरिशिष्टवचनेप्रमाणमाहुः प्रा
णायामानंतरंमापोहिष्ठेत्यादिनामार्जनमाह याज्ञवल्क्यः प्राणानायम्यसंप्रोक्षे ऋचेनाद्दैवतेनतु इति वि
भागमाहव्यासः विप्रुषोष्टौक्षिपेदूर्ध्वं अधोयस्यक्षयायचेति प्रकारमाह छंदोगपरिशिष्टे शिरसोमार्जनं
कुर्यात्कुशैः सोदकबिंदुभिरिति यत्तु योगियाज्ञवल्क्येनसार्द्धं पश्चाधः प्रक्षिप्यसार्द्धयोर्ध्वंतुप्रक्षिपेदितिविभाग
उक्तः सप्राचीनमार्जने एवं संमार्जनं कृत्वाबाह्यशुद्ध्यर्थंकारणम् अथाभ्यंतरशुद्ध्यर्थंप्राणायामान्समभ्यसे
दितिउपसंहारात् एतच्चसंमार्जनं स्नानासामर्थ्ये संध्यानुकूलशौचार्थमेव बाह्यशुद्ध्यर्थकारणमितिश्रव
णात् अधिकफलार्थं वा अत एव बहुभिरनुष्ठानमानावश्यकत्वात् कल्पांतरंचेतिपरिभाव्यं प्राणायामा
नंतरंमार्जनंसंध्यांतर्गतमितिदर्शितमेव अयमपिसंध्यामन्त्रक्रमे प्राणायाममन्त्रानंतरमार्जनमंत्रमा
ह ॐकारव्याहृतीः सप्तगायत्रीं शिरसासह आपोहिष्ठाऋचस्तिस्रः सूक्तंचैवाघमर्षणमिति अत्रयद्य
प्यापोहिष्ठानंतरमघमर्षणमुक्तं तथापिमध्येद्रुपदावोद्रुव्यासर्वत्रमार्जनकर्मअब्लिंगानामुदाहृतं

मनंतरं द्रुपदान्तःख्याह्निकसुक्तान्सप्तःपुण्याः समादायान्तःपठेद्रुपदामृचं तत्तोयं मूर्द्धि विन्यस्य सर्वपापैः
[illegible] द्रुपदप्रयोगमुक्ताएवं ज्ञात्वा तु मंत्राणामित्यादिनां संध्याभिधानात् एवं चोक्त एवं द्रुपदा
प्रयोगो [illegible] न्नाह्यः प्रकारांतरे प्रमाणाभावात् अघमर्षणप्रयोगस्तु छंदोगपरिशिष्टे दर्शितः करेणो
द्धृतसलिलं घ्राणामासज्य तत्र जपेदनायतासुर्वात्रिः सकृद्वाघमर्षणमिति अनायतासुर्वेति विकल्पव
लादायतासुरनायतासुर्वेति शंखः उपस्पृश्य ततः पश्चान्मंत्रेणानेन धर्मतः अन्तश्चरसि भूतेषु गुहायां वि
श्वतोमुखः त्वं यज्ञस्त्वं वषट्कार आपोज्योतीरसोमृतमिति प्राणायामानंतरमाचमनाभिधानादायतासुपक्षे शं
खोक्तवचनमुपसंहर्तव्यमिति केचित् एतच्चाचमनं मार्जनानंतरं श्रुतमपि ऋष्यंतरोक्ताघमर्षणानंतरम
नुष्ठेयम् शंखेनाप्येतदनंतरं सूर्यांजलिदानाभिधानादुपस्थानात्प्राक् छंदोगपरिशिष्टे उत्थायार्कं प्रति प्रोहेत्त्रि
केणांजलिमंभसः प्रोहेत् क्षिपेत् त्रिकेण प्रणवो भूर्भुवः स्वश्च गायत्री च तृतीयकाइत्यनेनैव प्रागुक्तेन
अंजलिमित्येकत्वस्याविवक्षितत्वादंजलित्रयदानमशुद्धं मूकास्यापनश्च पुष्पाएपंतु मिश्राएयू छंदोसि राम ३२

प्रोर्ध्ववाहुः सूर्यमुदीक्षेत् उद्वयंत उदुत्यं चित्रं तच्चक्षुरिति गायत्र्या च यथाशक्तिः अत्र मध्याह्नसंध्या
जले सजलपुष्पश्रवणात् विष्णुपुराणादौ तोयमंत्रश्रवणमुपलक्षणं प्रातःसायंविषयं वा तथा च तै
त्तिरीयश्रुतिः ब्रह्मवादिनः सूर्याभिमुखाः संध्यायां गायत्र्याभिमंत्रिता आप ऊर्ध्वमुत्क्षिपंति ता एता आ
पो वज्रीभूत्वा ता निरक्षांसि मंदेहारुणद्वीपे प्रक्षिपंति यत्प्रदक्षिणं प्रक्रामंति तेन पाप्मानमवधुन्वंति
उद्यंतमस्तं यांतमादित्यमभिध्यायन्ब्राह्मणो विद्वान्सकलं भद्रमश्नुते इति तथा त्रोर्ध्ववाहुविधा नानंद
संसक्तपार्ष्णिर्वा एकपादर्धपादपि कुर्यात्कृतांजलिर्वापि ऊर्ध्ववाहुरथापि वा इति छंदोगपरिशिष्टीयमु
पस्थाने कृतांजलित्वं सायंप्रातविषयमेव उदीक्षेतेति सूर्याभिमुखत्वं तासयं तेन मेघादिछन्नेपि संमु
खमुपतिष्ठेदुपस्थायेत्युपसंहारात्तु गायत्र्या च जपितयैवोपस्थानं मंत्रकरणकं हि रेवताज्ञानमुपस्थानं
तच्च जपेपि संभवति अनर्थपरदावोच्चारणे जपपदमिति प्रायिकम् अन्यत्रार्थपरत्वे प्रमाणाभावात् अ
त एव यथाशक्तीति नात्र जपसंख्याभवात् युक्तं चैतत् पृथक्कात्यायनेन जपानभिधानात् अरण्यतर

आ॰द॰ संवादोचेति याज्ञवल्क्यः स्नानमब्दैवतैर्मन्त्रै र्मार्जनं प्राणसंयमः सूर्यस्य चाप्युपस्थानं गायत्र्याः प्रत्यहं ज
३३ प इति मार्जनप्राणसंयमयोः पौर्वापर्यक्रमो न ग्राह्यः प्राणायामादेः संध्याप्रयोगोपलक्षणार्थत्वात् एवं का
त्यायनेनापि प्राणायामानंतरमुपस्थानाभिधानं संक्षेपात् गायत्रीजपे योगियाज्ञवल्क्यः प्रणवो भूर्भुवः
स्वश्च सप्त गायत्री हृदयादयः त्रिरावर्त्य ततः पश्चादार्षं छंदश्च दैवतं विनियोगस्तथा रूपं ध्यातव्यं क्रमशस्तु वै
रूपमाह श्वेतवर्णा समुद्दिष्टा कौशेयवसना तथा श्वेतैर्विलेपनैः पुष्पैरलंकारैश्च भूषिता आदित्यमंड
लस्था च ब्रह्मलोकगताथ वा अक्षसूत्रधरा देवी पद्मासनगता शुभा आवाह्य यजूषानेन तेजोसीति विधा
नतः तत्रावाह्य जपित्वा च नमस्कृत्य विसर्जयेत् गायत्रीमधिकृत्य शतपथश्रुतिः तस्या उपस्थानं गायत्र्य
स्येकपदी द्विपदी त्रिपदी चतुःपद्यपदसि न हि पद्यसे नमस्ते तुरीयाय दर्शताय पदाय परोरजसे सावदो माप्राप
दिति यं द्विष्याद् सावस्मै कामो मा समृद्धीति वा महैवास्मै स कामः समृध्यते यस्मा एवमुपतिष्ठते उपस्थानं चैतत् राम
त् जपात् प्राक् तथा च बोधायनः उपतिष्ठेद्‌ घृ एतां देवीं तुरीयेण पदेन आथाप्युदाहरंति गायत्र्यसेकपदी ३३

द्विपदी त्रिपदी चतुःपद्य पद सिनहि पद्यसे नमस्ते तुरीयाय दर्शिताय पदाय परोरजसे सर्थे नान्नपतीति श्र
थापीत्यादिना तुरीयपदं स्वरूपकथनं एवं श्रुतावपि परोरजसइ संतो मन्त्रः अ ग्नेचार्थवादः इदं च बौधा
यनवाक्यं राजाद्यलिखितमपि वद्दुजनसंमतत्वाल्लिखितं जप्यमाह योगियाज्ञवल्क्यः ॐकारः पूर्वमु
च्चार्य्यो भूर्भुवः स्वस्ततः परम् गायत्री प्रणवश्चांते जप्येह्येवमुदाहृतम् एवं गायत्र्यादौ द्वितीयोंकारोच्चार
णमंतिमोंकारत्यागश्चायुक्तः मन्वादावप्यंते ॐकारांतर्भावात् यमः सहस्रपरमां देवीं शतमध्यां दशावरां
गायत्रीं प्रजपेन्नित्यं सर्वकल्मषनाशिनीम् अत्र बौधायनः शतकृत्वोऽपरिमितकृत्वो वा दशावरामिति अप
रिमित शब्दो बहुत्वोपरिशताद्दर्वागनियतसंख्यमित्यर्थः गोभिलः कदाचिदपि नो विद्वान् गायत्रीमुदके जपेत् गा
यत्र्यग्निमुखी यस्मात्तस्मादुत्थाय तां जपेत् बृहस्पतिः मार्जनं जलमध्ये तु प्राणायामो यतस्ततः उपस्थानं
ततः पश्चात्सावित्रीजप उच्यते मार्जनमंत्रस्नानांगभूतमपेक्षितम् यतस्ततो जले स्थले च एवं च प्राणाया
मस्य संध्यांतर्गतस्य जले स्थले च विधानादुपस्थानपर्यंता संध्या जलेप्यस्य मते गायत्रीजपस्तु स्थल एवोक्तः

आ॰ द॰ कात्यायनेनोक्तेषु प्राणायामादिकमुक्तं नरसिंहपुराणे स्नानोत्तरं तर्पणात्प्रागुक्तं दर्भेषु दर्भपाणिः स्वासीनः प्राङ्मु
३४ खः सुसमाहितः प्राणायामांस्तु कुर्वीत यथाशास्त्रमतंद्रितः जपेदहरहः स्नात्वा सावित्रीं जपविद्द्विजः अथ
पुष्पांजलिं क्षिप्त्वा भानवे चोर्ध्वबाहुकः उदुत्यं च जपेन्मंत्रं चित्रं तच्चक्षुरित्यपि प्रदक्षिणमुपावृत्य नमस्कृत्य
नतः प्रभुमिति अत्र दर्भेष्विति श्रवणात्स्थल एव संध्याकरणमुक्तम् जपानंतरमुपस्थानं प्रकारांतरमेत
त् बौधायनेपि दर्शनात् हारीतः प्रणवो व्याहृतिः सावित्रीं जपन् पापेभ्यो मुच्यते शतं जप्त्वा मानसात्पूतो भवति
सहस्रं जप्त्वा वाक्कायकृतात्पूतो भवति यमः नतथा वेदजप्येन पापं निर्दहति द्विजः यथा सावित्रीजप्ये
न सर्वपापैः प्रमुच्यते अथ जपविधिः तत्र शंखः कुशबृष्यामासीनः कुशोत्तरीयो वा कुशपवित्रपाणिः प्रा
ङ्मुखः सूर्याभिमुखो वाक्षमालामादाय देवतां ध्यायन् जपं कुर्यात् सुवर्णमणिमुक्ताफलस्फाटिकपद्मा
क्षेंद्राक्षरुद्राक्षपुत्रजीवकानामन्यतमामक्षमालां कुर्वीत कुशग्रंथिकृतां वा हस्तोपर्यामैर्वा गणयेत् देवता ए॰
ध्यायन्निति देवताध्यानस्य जप्यांगतया विधानाद्यत्र न देवताविशेषविधिस्तत्रापि मंत्रप्रकाश्या देवता ध्ये ३४

या हस्तोर्ध्वयामों ऽगुलीनमनम् देशमाह याज्ञवल्क्यः गृहेत्वेकगुणंजप्यंनद्यांतुत्रिगुणंस्मृतं गवांगोष्ठे शत
गुणमग्न्यागारेशताधिकं सिद्धिक्षेत्रेषुतीर्थेषुदेवतायाश्चसन्निधौ सहस्रंशतकोटीनामनंतंशिवसन्निधौ
तथा तिष्ठंश्चैवदृश्यमाणेर्कंजपंकुर्यात्समाहितः अन्यथाप्राङ्मुखःकुर्याद्वक्ष्यमाणक्रमेणतु प्राक्कूलेषु
कुशेष्वेव चासीनश्चासनेशुभेनात्युच्छ्रितेनातिनीचेदर्भपाणिःसुसंयतः स्फाटिकेंद्राक्षरुद्राक्षपुत्रजीवस
मुद्भवैः अक्षमालाहि कर्तव्या प्रशस्ता ह्युत्तरोत्तरा प्राक्कूलेषु प्रागग्रेषु दीर्घकालीनफलार्थिजपभक्ष्यमाह
शाकयावकभैक्षाणिपयोमूलफलानिच दधिसर्पिस्तथाह्यापः प्रशस्तंह्युत्तरोत्तरम् चरवोह्युपवासश्चभैक्षंन
क्तमयाचितं विप्र शृंगाटशालूककहविष्यान्नानियानितु एतान्यन्नुव्रतान्याहुः शस्तानिजपकर्मणि पुनर्भैक्षोपादानं
प्रशंसार्थम् अत्रशाकादीनांविकल्पात् भक्ष्यविशेषेणजपारंभेएकादश्युपवासोपिनकर्तव्यइतिहरिहरः एतान्यनु
व्रतानीत्युपसंहारादितरव्यावृत्तौतात्पर्यम् एषांतुविकल्पः समुच्चयोवेतिनास्या जप्यमाह मनुः वेदमेवजपेन्नि
त्यंयथाकालमतंद्रितः तंह्यस्याहुःपरंधर्ममुपधर्मोन्यउच्यते वेदमेवेत्यावश्यकाभिप्रायंफलाधिक्यार्थंवापरमे

८

आ॰द॰ वापरमोधर्मस्तूपसद्मोभात् अतोनपौराणिकादमन्त्रजपेनिषेधः याज्ञवल्क्यः यज्ञानात् पसांचैवसुभानांचैव
३५ [illegible]वेदएवद्विजातीनांनिः श्रेयसकरः परः विसुस्नातश्चपवित्राणियथाशक्तिजपेत् विशेषतःसावित्रीं
[illegible]नेताभ्यामधिकमस्ति शंखः नाघमर्षणात्परमंतर्जलेन व्याहृतिभ्यः परंहोमेनसावित्र्याः परंज
[illegible]वशिष्ठहारीतयोगियाज्ञवल्क्याः जप्येनैवतुसंसिध्येद्ब्राह्मणोनात्रसंशयः कुर्यादन्यन्नवाकुर्यां
[illegible]नो ब्राह्मणउच्यतेअंगिराः प्रणवाद्यास्तथावेदाः प्रणवेप्रस्सवस्थिताः वाङ्मयेः प्रणवः सर्वमभ्यसेत्प्रणवंत
तः नरसिंहपुराणे त्रिविधोजपयज्ञः स्यात्तस्यभेदंनिबोधत वाचिकश्चउपांशुश्चमानसश्चत्रिधास्मृतः त्रयाणां
जपयज्ञानांश्रेयांस्यादुत्तरोत्तरः यदुच्चनीचस्वरितैः स्पष्टशब्दवदक्षरैः मंत्रमुच्चारयेद्व्यक्तंजपयज्ञः सवाचिकः
शनैरुच्चारयेन्मंत्रमीषदोष्ठौप्रचालयन् किंचिच्छ्रब्दंस्वयंविद्यादुपांशुः सजपः स्मृतः ध्येयापदक्षरश्रेणीव
र्णाद्वर्णपदात्पदं शब्दार्थचिंतनाभ्यासः सउक्तोमानसोजपः एवंचत्रिविधस्यापिजपस्यविधानात् नोच्चैर्जप्य
बुधः कुर्यात्सावित्र्याश्चविशेषतइतिशंखोक्तमल्पफलाभिप्रायं ध्यायेतमनसामंत्रान् जिह्वोष्ठौनविचालय

त् न कंपयेच्छिरोग्रीवां दंतान्नैव प्रकाशयेदिति योगियाज्ञवल्क्यः तं मानसजपविषयं योगियाज्ञवल्क्येनैव
क्रमः प्रत्यंचहसन्न पार्श्वमवलोकयन् नाप्याश्रितो न जल्पंश्च न प्रावृतशिरास्तथा न पदा पदमाक्रम्य न चैव
हि तथा करौ न चासमाहितमना न च संश्रावयन् जपेत् न क्लिन्नवासाः स्थलगो जपादीनाचरेद्बुधः व्रतात् तेनार्द्रवा
सानेकवासाः समाचरेत् न जीर्णेन न मलिनेन न परिक्लिष्टेन वा जपेत् यक्षराक्षसभूतानि सिद्धविद्याधरोरगाः
हरंति प्रसभं यस्मात्तस्माच्छुद्धं समाचरेत् जपकाले न भाषेत व्रतहोमादिकेषु च एतेष्वेवावसक्तं तु यद्यागच्छेद्द्वि
जोत्तमः अभिवाद्य ततो विप्रो योगक्षेमं च कीर्तयेत् तूष्णीमासीत पाषंडचांडालपतितादिकान् दृष्ट्वा तान्वी
क्ष्योपस्पृश्याभाष्य स्नात्वा पुनर्जपेत् न चैव हि तत्पाकौ पदाक्रम्येति शेषः एतेष्वेवावसक्तं जप्यादिषु प्रवृ
त्तं तथा यदि वाग्यमलोपः स्याज्जपादिषु कथंचन व्याहरेद्वैष्णवं मंत्रं स्मरेद्वा विष्णुमव्ययं बौधायनः काष
यवासाः कुर्वीत जपहोमप्रतिग्रहान् न तद्देवगमं भवति हव्यकव्यं तथा हविः व्यासः आर्द्रवासास्तु यः कु
र्याज्जपहोमप्रतिग्रहं सर्वं तद्राक्षसं विद्याद्द्विजो नु चयत्कृतम् वसिष्ठः जपहोमोपवासेषु धौतवस्त्रध

आ०द तोभवेत् अलंकृत शुचिर्मौनी आह्नदीविजितेंद्रियः लघुहारीतः जपेहोमेतथादानेस्वाध्यायेपितृतर्पणे अप
३६ न्यंतुकरंकुर्यात्सुवर्णरजतैः कुशैः तथाचितैोदर्भाः पथिदर्भायेदर्भायज्ञभूमिषुस्तरणासनपिंडेषुत्यक्ताकु
शान्यस्विवर्जयेत् पिंडार्थंयेस्तृतादर्भायैः कृतंपितृतर्पणं मूत्रोच्छिष्टे धृतायेचतेषांत्यागोविधीयते नीवीमध्ये
चयेदर्भाब्रह्मसूत्रेचयेधृताः पवित्रांस्तान्विजानीयाद्यथाकायस्तथाकुशाः अन्नगृह्यपरिशिष्टे अमेध्यलि
प्तायेदर्भास्तेषांत्यागोविधीयते तथा दर्भाः कृष्णाजिनंमंत्राब्राह्मणाद्धविरग्नयः अयातयामान्येतानिनियो
ज्यानि पुनःपुनः यातयामंचिरंतनत्वेनकार्याक्षमं मरीचिः मासेनभस्यमावास्यातस्यांदर्भोच्चयोमतः आ
यातयामास्तेदर्भाविनियोज्याः पुनःपुनः एवंचविश्वोसुप्तेकुशानोस्यादानीयाइतिप्रसिद्धिः समीचीनैव छंदे
गपरिशिष्टे यत्रोपदिश्यतेकर्मकर्तुरंगं नचोच्यते दक्षिणस्तत्रविज्ञेयः कर्मणांपारगाकरः यत्रदिङ्नियमोना
स्तिजपहोमादिकर्मसु तिस्रस्तत्रदिशः प्रोक्ताऐंद्रीसोम्यापराजिता आसीनऊर्ध्वः प्रह्वोवानियमोयत्रनेदृशः एम
तदासीनेनकर्तव्यंनप्रह्वेननतिष्ठता सौम्योत्तरा अपराजिताऐशानीतथासदोपवीतिनाभाव्यंसदाबद्धशिखे ३६

खेनतु विशिंखोप्युपवीतिश्चयत्करोतिकृतंनतत्सदेतिश्रवणात्कर्मकालेकर्मकालेचयत्रनिवीतप्राची
नावीतयोर्नविधीस्तत्रसर्वत्रोपवीतित्वं एवंचपत्रदेवकार्योद्देशेनोपवीतित्वंश्रुतंतत्रापिदेवमुपलक्षणंपित्र
मनुष्यकार्यातिरिक्तंसर्वंदैममिति गोभिलः दक्षिणवाहुमुद्धृत्येशिरोवद्वायसव्येंशेप्रतिष्ठापयतिदक्षिणंक
क्षमवलंव्यभवत्येवंयज्ञोपवीतिभवति सव्यंवाहुमुद्धृत्यशिरोवधायसव्येंशेदक्षिणेंशेप्रतिष्ठापयतिसव्यं
कक्षमवलंब्य प्राचीनावीतिभवतिमनुः निवीतीनांकंठसज्जनेवायुपुराणेक्रियांयःकुरुतेमोहादनाचम्यैव
नास्तिकः भवंतिहिवृथातस्यक्रियाः सर्वानसंशयः वोधायनः कर्मयुक्तोनाभेरधःस्पर्शनंवर्जयेत् छंदोगपरि
शिष्टे पितृमंत्रानुद्रवणेत्मात्मालंभेऽवेक्षणे अधोवायुसमुत्सर्गे प्रहासेनृतभाषणेमार्जारमूषकस्पर्शेआ
क्रुष्टेक्रोधसंभवे निमित्तेष्वेवसर्वेषुकर्मकुर्वन्नपःस्पृशेत् अनुद्रवणेउच्चारणआत्मालंभेहृदयस्पर्शेअवेक्षणे
हृदयस्यैवमार्जारस्पर्शोत्रमार्जारकृतःस्वयंकृतेस्नानस्योक्तत्वात्योगियाज्ञवल्क्यः रौद्रपैत्र्यासुरान्मंत्रांस्तथा
चैवाभिचारिकान् व्याहृत्यालभ्य चात्मानमपः स्पृष्टान्यदाचरेत् पूर्ववाक्येपित्र्यानुद्रवणेआत्मालंभे वाचम

आ॰ नदर्श[illegible]य: स्पृ[illegible]साचमनपरमेव याज्ञिकसंप्रदायेजलस्पर्शमात्रं येषां पूर्वत्राप्यप: स्पृशेदितिपाठस्तेषांज

२७ लस्पर्श[illegible]वाद: परिधानादूर्द्ध्व: कक्षानिवद्धाह्यासुरीभवेत् धर्मकर्मणिविद्वद्भिर्वर्जनीया प्रयत्नत: तथा

नाचरित्वा[illegible]ङ्गा कर्मणा मनसा गिरा आचरन्नभिषकं तु कर्म्मो राण्यन्यानि वाचरेत् विधिहीनं भावदुष्टं कृ

तमश्रद्धया[illegible]तद्धरन्त्यसुरास्तस्य मूढस्य दुष्कृतात्मन: तथा प्रमादात्कुर्वतां कर्म प्रच्यवेताध्वरेषु यत् स्मर

णादेव तद्विष्णो: संपूर्णंस्यादितिश्रुति: अधरेष्विति वैदिककर्ममात्रपर: अथ संध्याप्रयोग: वामे वहून्कुशान्

दक्षिणे पाणौ पवित्रं कुशत्रयं च धृत्वा सप्रणवगायत्र्या शिखां बध्वा ऐशान्यभिमुख आचम्य अत्र भिरभिमं

त्र्य पुनराचामेत् ततो वारिणात्मानं रक्षां कुर्यात् तत: ॐकारस्य ब्रह्मा ऋषिर्गायत्री छंद: ग्निर्देवता शुक्लो व

र्ण: सर्वकर्मारंभे विनियोग: सप्तव्याहृतीनां प्रजापति ऋषिर्गायत्र्युष्णिगनुष्टुप्बृहतीपंक्तित्रिष्टुप्जगत्य

श्छंदांस्यग्निवाय्वादित्यबृहस्पतिवरुणेंद्रविश्वेदेवा देवता अनादिष्टप्रायश्चित्ते प्राणायामे विनियोग: गाय ए॰

त्र्या विश्वामित्र ऋषिर्गायत्री छंद: सविता देवताग्निर्मुखमुपनयने प्राणायामे विनियोग: शिरस: प्रजापति ३९

ऋषि र्ब्रह्माग्निवायुसूर्यो देवता: यजु:प्राणायामे विनियोग: इतिऋष्यादिकं स्मृत्वा बद्धासन: संनिमीलितन
यनो मौनी प्राणायामत्रयं कुर्यात् तत्र वायोरादानकाले पूरकनामा प्राणायामस्तत्र श्यामं चतुर्भुजं विष्णुनाभ
भौ ध्यायेत् धारणकाले कुंभकस्तत्र कमलासनं रक्तवर्णं चतुर्मुखं ब्रह्माणं हृदि ध्यायेत् त्यागकाले रेचकस्त
त्र श्वेतं त्रिनेत्रं शिवं ललाटदेशे ध्यायेत् त्रिष्वप्येतेषु प्रत्येकं त्रिमंत्राभ्यास: प्रत्येकमोंकारादि सप्त व्याहृतय:
ओंकारादि साविज्री ओंकारश्चयमभ्यस्य: शिरश्चेति मंत्रस्तस्य स्वरूपं ॐ भू: ॐ भुव: ॐ स्व: ॐ मह: ॐ जन: ॐ
तप: ॐ सत्यं ॐ तत्सवितुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य धीमहि धियो यो न: प्रचोदयात् ॐ आपोज्योतिरसोमृतं ब्रह्म भ
भूर्भुव: स्वरोम् ततॐ सूर्यश्चमेति ब्रह्मऋषि: प्रकृतिश्छंद: सूर्यो देवता अपामुपस्पर्शने विनियोग: ॐ सू
र्यश्च मामनुश्च मन्युपतयश्च मन्युकृतेभ्य: पापेभ्यो रक्षंतां यद्रात्र्या पापमकार्षं मनसा वाचा हस्ताभ्यां पद्भ्या
मुदरेण शिश्ना रात्रिस्तदवलुंपतु यत्किंचिद्दुरितं मयि इदमहं माममृतयोनौ सूर्ये ज्योतिषि जुहोमि स्वाहा इतिमं
त्राचामेत् ॐ आप: पुनंत्विति विष्णुऋषिरनुष्टुप् छंद आपो देवता अपामुपस्पर्शने विनियोग: ॐ आप: पु

आ तं पृथिवीपूर्तापूताषुनातुमांपुनंतुब्रह्मणस्पतिर्ब्रह्मपूतापुनातुमांयदुच्छिष्टमभोज्यंचयद्वादुश्चरितंमम
९ सर्वंपुनं[illegible]मापोऽसतांचप्रतिग्रहꣳस्वाहा इतिमध्यान्हे आचामेत् ॐ अग्निश्चमेतिरुद्रऋषिः प्रकृति
छंदोग्निर्[illegible]अपामुपस्पर्शनेविनियोगः ॐ अग्निश्चमामन्युश्चमन्युपतयश्चमन्युकृतेभ्यःपापेभ्योर
क्षंतांयदन्हापापमकार्षंमनसावाचाहस्ताभ्यांपद्भ्यामुदरेणशिश्नान्अहस्तदवलुंपतुयत्किंचिद्दुरितंम
यिइदमहम्मामममृतयोनौसत्येज्योतिषिजुहोमिस्वाहा इत्यनेनसायमाचामेत् तत ॐ आपोहिष्ठेत्यादिऋ
चस्यसप्तभिःपदैःशिरसि अष्टमेनभूमौनवमेनापिशिरसिकुशत्रयेणजलंक्षिपेत् इदमेवमार्जनम् आपो
हिष्ठेत्यादिऋचस्यसिंधुद्वीपऋषिर्गायत्रीछंदआपोदेवतामार्जनेविनियोगःॐ आपोहिष्ठामयोभुवस्ता
नऊर्जेदधातनः महेरणायचक्षसे योवःशिवतमोरसस्तस्यभाजयतेहनः उशतीरिवमातरः तस्माअरंगमाम
वोयस्यक्षयायजिन्वथ आपोजनयथाचनः ततःकरेणजलमादायवारत्रयंद्रुपदांपठित्वातज्जलंशि राम
रसिक्षिपेत् द्रुपदादिवेतिकोकिलोराजपुत्रऋषिरनुष्टुप्छंदआपोदेवतासौत्रामण्यवभृथेविनियोगः ३८

ॐ द्रुपदादिव मुमुचानः स्विन्नः स्नातो मलादिव पूतं पवित्रेणेवाज्यमापः शुंदंतु मैनस इति ततः करस्थज
लं नासायां संयोज्य आयनासुरनाप्तासु र्वा त्रिः सकृद्वाऽघमर्षणं जपेत् अघमर्षणसूक्तस्याघमर्षण ऋषि
रनुष्टुप्छंदो भाववृत्तो देवताऽश्वमेधावभृथे विनियोगः ॐ ऋतंच सत्यंचाभीद्धात्तपसोऽध्यजायत ततो रा
त्र्यजायत ततः समुद्रो अर्णवः समुद्रादर्णवादधि संवत्सरो अजायत अहोरात्राणि विदधद्विश्वस्य मिषतो
वशी सूर्याचंद्रमसौ धाता यथापूर्वमकल्पयत् दिवं च पृथिवीं चांतरिक्षमथो स्वः ततः अन्तश्चरसीति तिरश्ची
न ऋषिरनुष्टुप्छंदः आपो देवता आचमने विनियोगः ॐ अन्तश्चरसि भूतेषु गुहायां विश्वतोमुखः त्वं
यज्ञस्त्वं वषट्कार आपो ज्योती रसोऽमृतमित्यनेनाचामेत् तत उत्थाय ॐ भूर्भुवः स्वरिति गायत्र्या च पुष्पमिश्र
जलं सूर्याभिमुखः प्रक्षिपेत् ततो भूम्यलग्नगुल्फतलभागो वा भूमिलग्नार्द्धचरणो वा भूमिलग्नैकचरणो वा
प्रातः सायं च कृतांजलिर्मध्यान्हे ऊर्ध्ववाहुः सूर्यं ध्यायन्नुपतिष्ठेत् एभिर्मंत्रैः उद्वयंतमित्यस्य हिरण्यस्तू
प ऋषिरनुष्टुप्छंदः सूर्यो देवता सूर्योपस्थाने विनियोगः ॐ उद्वयं तमसस्परि स्वः पश्यंत उत्तरं देवं देवत्रा

आ सूर्यंममममज्योतिरुत्तमम् उदुत्यमित्यस्यप्रस्कणवऋषिर्गायत्रीछंदः सूर्योदेवतासूर्योपस्थानेविनियोगः
३९ ॐउदुत्यंजातवेदसंदेवंवहंतिकेतवः दृशेविश्वायसूर्यं २ चित्रमित्यस्यकौत्सऋषिस्त्रिष्टुप्छंदः सूर्योदे
वतासूर्योप[illegible]विनियोगः ॐचित्रंदेवानामुदगादनीकंचक्षुर्मित्रस्यवरुणस्याग्नेः आप्राद्यावापृथिवीअं
तरिक्षंसूर्यआत्माजगतस्तस्थुषश्च २ तच्चक्षुरितिदध्यङ्ङाथर्वणऋषिरक्षरातीतपुरउष्णिक्छन्दः सूर्योदेव
र्योपस्थानेविनियोगः ॐतच्चक्षुर्देवहितंपुरस्ताच्छुक्रमुच्चरत् पश्येमशरदःशतंजीवेमशरदःशतंशृणुया
मशरदःशतंप्रब्रवामशरदःशतमदीनाःस्यामशरदःशतंभूयश्चशरदःशतात् ततः ॐहृदयायनमः ॐभूः
शिरसेस्वाहा ॐभुवःशिखायैवषट् ॐस्वःकवचायहुं ॐभूर्भुवःस्वःनेत्राभ्यांवौषट् ॐभूर्भुवःस्वःअस्त्रा
यफट् इत्यंगानिविन्यस्यपूर्वोक्तमृष्यादिकंस्मृत्वापूर्वोक्तरूपांगायत्रींध्यात्वा तेजोसीतिदेवाऋषयःशुक्रं
देवतंगायत्रीछंदोगायत्र्यावाहनेविनियोगः ॐतेजोसिशुक्रमस्यमृतमसिधामनामासिप्रियंदेवानामना राम
धृष्टंदेवयजनमसीतिगायत्रीमावाह्य ॐगायत्र्यस्येकपदीद्विपदीत्रिपदीचतुष्पद्यपदसिनहिपद्यसेनम ३९

स्तेनुरीयापदर्शितापपदाखपरोरजसे सावदोमित्युपस्थायप्रातः प्राङ्मुखोमाध्यान्हे सूर्योभिमुखस्तिष्ठन्
सायंपश्चिमाभिमुखउपविष्टउक्तविधिनागायत्रींजपेत् जप्यरूपंयथाओंभूर्भुवःस्वः तत्सवितुर्वरेण्यंभ
र्गोदेवस्यधीमहि धियोयोनःप्रचोदयात् ओंततःप्रणिपत्यविसर्जयेत् अथब्रह्मयज्ञः तत्रकात्यायनः विभ्राडित्य
नुवाकपुरुषसूक्तशिवसंकल्पमंडलब्राह्मणैरित्युपस्थायप्रदक्षिणीकृत्यनमस्कृत्योपविशेद्दर्भेषुदर्भपा
णिः स्वाध्यायंचयथाशक्त्यादावारभ्यवेदं विभ्राडिस्यादि[illegible]दित्योपस्थानंकाम्यंमध्यान्हेचोदयेचैवविभ्रा
डादीक्षयाजपेदितिछंदोगपरिशिष्टदर्शनात् स्वाध्यायंकुर्य्यादितिशेषः यथासक्तोस्यादिनास्वाध्यायल
क्षणंवेदंपठेदितिशेषः तत्रापस्तंबः यथाध्यायमुत्सृजन्वाचामनसाचनध्यायेयथाध्यायमुत्सृजन्यद
दधीतंतत्तदपरित्यजन् वाचामनसाचेत्युभयत्रअधीयीतेतिशेषः एवंचानध्यायेमनसाध्ययनविधानात्तै
त्तिरीकेनास्त्यनध्यायोब्रह्मसत्रंहितत्स्मृतमितिमनुक्तंमानसविषयमेव छंदोगपरिशिष्टे यश्चश्रुतिजपःप्रो
क्तोब्रह्मयज्ञःसउच्यते सचार्वाक् तर्पणात्कार्यःपश्चाद्वाप्रातराहुतेः वैश्वदेवावसानेवानान्यत्रेतिनिमित्तका

आ॰द तत्रतेनिमित्तंवा तु जलस्यतर्पणादिनिमित्तंविनायाज्ञवल्क्यः वेदाथर्वापुराणानिसेतिहासानिशक्तितः जपं
४० यज्ञार्थसिद्ध्यर्थं विद्याञ्चाध्यात्मिकींजपेत् अत्रेयंव्यवस्थासमस्तवेदाध्यायिनाऽऽदावारभ्यवेदपाठेनस्वाध्या
यकरणीयः एकदेशाध्यापिनापुरुषसूक्तादिपवित्रपाठेनसावित्रीमात्राध्यापिनाप्रणवादिपाठेनेति अ
यत्तर्पणम् तत्रशातातपः तर्पणंतुशुचिःकुर्यात्प्रत्यहंस्नातकोद्विजः देवेभ्यश्च ऋषिभ्यश्चपितृभ्यश्च
यथाक्रमं प्रत्यहमितिवचनान्नित्याधिकारः तदुक्तंछंदोगपरिशिष्टे तस्मात्सदैवकर्तव्यमकुर्वन्महतैन
सायुज्यतेब्राह्मणः कुर्वन् विश्वमेतद्बिभर्तीहि विष्णुपुराणे शुचिवस्त्रधरः स्नातोदेवर्षिपितृतर्पणंतेषामे
बहितीर्थेनकुर्वीतसुसमाहितः तेषांदेवर्षिपितॄणां ऋषितीर्थंमंगुल्यग्रमात्रमितिबौधायनप्रोक्तम् वि
ष्णुः स्नातश्चार्द्रवासादेवर्षितर्पणमंभस्यएवकुर्यात् परिवर्तितवासाश्चेत्तीर्थमवतीर्य अंभःस्यएवति राम
कंदोगपक्षेकात्यायनादिभिःस्नानोर्ध्वमित्यनंतरंविधानात् स्थलाशौचपक्षेवा यदाहयोगियाज्ञवल्क्यः य ४०
त्रामुचिस्थलंवास्यादुदकेदेवतापितॄन् तर्पयेत्तुयथाकाममप्सुसर्वंप्रतिष्ठितम् फलार्थमपिजलेत

र्पणमाहकांस्यायिनिः आपोदेवगणाः सर्वेऽप्यापः पितृगणाः स्मृताः तस्माज्जले जलंदेयं पितॄणां दत्त
मक्षयम् तथा देवतानांपितॄणांच जले दद्याज्जलांजलिं असंस्कृतप्रमीतानांस्थले दद्याज्जलांजलिम्
एवंच जलतर्पणपक्षे असंस्कृतप्रमीतानांस्थल एवजलदानम् अन्नचजलतर्पणपक्षेउपस्थानपर्यं
तासंध्याजलेकरणीयाततस्तर्पणमात्रं ततउत्तीर्यगायत्रीजपोब्रह्मयज्ञश्चतर्पणानंतरमपिब्रह्मयज्ञस्य
नरसिंहपुराणादौदर्शनात् वैश्वदेवावसानेवासोस्तु हारीतः देवाश्चपितरश्चैवकांक्षंतिसरितंप्रति अदत्ते
तुनिराशास्तेप्रतियांतियथागतम् अदत्तेउदकंइतिशेषः पितृगाथासुयमः अपिनः सकुलेजायाद्यो
नोदद्याज्जलांजलीन् नदीषुबहुतोयासुशीतलासुविशेषतः शंखलिखितौ वापीतडागोदपानेषुसप्तपं
चत्रीन्वापिंडानुद्धृत्यदेवपितॄंस्तर्पयेत् अयंवाप्यादौयथासंख्यसप्तपिंडाद्युद्धार असामर्थ्यादिनास्नानाभा
वेपिकर्तव्यः तर्पणांगत्वात् स्नानपक्षेपिस्नानस्यापूर्वप्रवृत्तत्वात्स्नानांगतर्पणेनैव प्रसंगात् स्वतंत्रतः
र्पणाधिकारः सिद्धः अतोनपृथक् पिंडोद्धार एकप्रयोगत्वात् तदाहयोगियाज्ञवल्क्यः उपस्थानादिर्यस्तासा

आ॰द त्र्यान्कीर्त्तिने विधिः निवेदनानंतरं स्नानमित्याहुर्ब्रह्मवादिनः उपस्थानमुदुत्यंहीत्यादिमंत्रैः तासामयं त्रि
४१ वेदनंदेवानां ... इतिमंत्रेण वक्ष्यमाणम् एवं च मध्याह्नसंध्यायाः स्वतंत्राया अपि स्नानप्रयोगांतर्भावः
अत एव लौकिकः स्नानसंध्याकर्मणोर्नैरंतर्येणानुष्ठानं योगियाज्ञवल्क्यः आवाह्यपूर्ववन्मंत्रैरास्तीर्य
च कुशान् शुचीन् प्रागग्रेषु सुरान्सम्यग्दक्षिणाग्रेषु वै पितॄन् पूर्ववत्तर्पयेदिति संबंधः तेन पितृतर्प्य
णे ओंकारस्तृप्यतामिति च लक्ष्यते मंत्रैरुदीरतामवर इत्यादिभिः कल्पतरुकारस्तु पूर्वमन्त्रमंत्रैर्याज्ञवल्क्य
पूर्वसंहितायाः आद्यावाहनमंत्रेणावाह्येति संबंधमाह तदयुक्तम् योगिशास्त्रं च यत्प्रोक्तमिति संहितांतरा
भिधानात् योगियाज्ञवल्क्यसंहितैव पूर्वापतः स्नानमध्ये उक्तैर्मंत्रैर्यत्त्वयोक्ता पुरा नद्येति च ग्रंथांतरमाह
अत्रापि पूर्वाध्यायेभिधानात् किंच विश्वेदेवास इत्यृचा उशन्तस्त्वेत्यृचा चेति मंत्रद्वयस्यैवावाहनविनियोगान्
नान्यैरिति वक्तुं दुर्लभम् विश्वेदेवास इत्यादिमंत्रस्य ब्रह्मादिप्रकाशनसामर्थ्यमपि नास्तीत्युक्तिवव्या रा॰म
रव्या तथा कात्यायनो निरावाहनमंत्रमाह नाभिमात्रे जले स्थित्वा चिंतयेदूर्ध्वमानसः आगच्छंतु मे पितर ४१

रद्दमं गृहीत्वं पो जलिम् एवं च देवावाहनमपि देवावाहनमपि देवान्प्राग कृत्विति कर्त्तव्यम् पित्रावाहन
एवात्र मंत्रदर्शनाद् वा श्येस्यपितत्स्य एनव यमः भूमौ यदापादीयंते दाता चैव जले स्थितः वृथा तद्धी
यते नायं नोपतिष्ठति कस्यचित् एतेन जलस्थो जल एव तर्पणजलं प्रक्षिपेदित्युक्तम् स्थलस्थेन स्थ
ल एव तत्त्यक्तव्यमित्याह शंखः नोदकेषु न पात्रेषु न क्रुद्धो नैकपाणिना नोपतिष्ठति तत्तोयं यन्न भूमौ प्रदी
यते बौधायनमते स्थलस्थेनापि तर्पणजलं जल एव प्रक्षेप्तव्यम् वसाः परिधानानंतरमप्सु तर्प्पण वि
धानात् हरिहरस्तु जलसमीपस्थेन तर्प्पणजलं जल एव प्रक्षेप्तव्यम् यदा चोद्धृतजलेन तर्प्पणं तद्दैव
स्थले तर्पणजलप्रक्षेपः न हि षयमेव प्रागग्रेषु सुराणित्याह तदयुक्तम् उदके नोदकं कुर्यादित्यभ्य-
[illegible] कदाचन उत्तीर्य्यैव च शुचौ देशे कुर्यादुदकतर्पणमिति शंखेन जलस्थ तर्पणनिवार्य्य शुचौ देशे तर्पे
णमिति विधा[illegible]यनोदकेष्विति पुनरुदक निषेधस्तीरस्थस्यापि जलप्रक्षेपे कृत इति तन्मते स्थलस्थेन
सर्वत्र स्थल ए[illegible]क्षेप्तव्यमिति बौधायनमते स्थलस्थे जलप्रक्षेपे कृत इति विकल्प एव सुमेतुः :आकाशे त

आ॰द॰ क्षिपेद्वारिजलं सोदक्षिणामुखः ओं काशेजलोपर्प्येव योगियाज्ञवल्क्यः यद्युद्धृतं प्रसिञ्चेद्वै तिलान्संमिश्रयेज्
४२ ज्जले अतोऽन्यथातु सव्येन तिलाग्राह्याविचक्षणैः अस्यायमर्थः यद्युद्धृतोदकमादाय तर्पणं करोति
तदाजले तिलाः प्रक्षेप्तव्याः पदातुलाशयस्थः जलमादाय तदा वामहस्तेन तिलग्रहणम् मरीचिः तिला
नामप्यभावेतु सुवर्णरजतान्वितम् तदभावे निषिंचेत्तु दर्भैर्मंत्रेण वायुनः अत्रपूर्वपूर्वाभावे उत्तरो
विधिरित्तिभ्रमो वाक्यांतरविरोधात्स्मर्तव्यः किंतु तिलादीनां समुदितानामप्यभावे एकदेशोपादानप्रद
र्शनमिदम् एवंच विनारूप्यसुवर्णेन विनाताम्रतिलैः खगैः विनादर्भैश्च मंत्रैश्च पितॄणां नोपतिष्ठति इति
शंखवचनं रूप्यादीनां सर्वेषामभावेनत्वेकदेशाभावेपि सौवर्णेनतु पात्रेण राजतौदुंबरेण वा खड्गपात्रेण वा शं
खेनापि उदकं पितृतीर्थस्पृशन्दद्यादिति शंखोक्तं सतिसंभवे शंकुः कीलकः सतु सुवर्णादिनिर्मितः प्रकृतत्वा
त् मध्यांगुलित्रयः करः शंकुरित्तिकेचित् त्रींस्त्रीञ्जलांजलीन्दद्यादुच्चैरुच्चतरंततः गोशृंगमात्रमुद्धृत्य जलं राम
क्षिपेत् अस्यार्थः पित्रादिषट्कांजलित्रये उत्तरोत्तरवृद्धिः कर्तव्या गोशृंगमात्रमिति तृतीयांजल्युच्चैः ॥ ४२

स्वनिर्देशः जलमध्य इति पञ्चे जलप्राप्तानुवादः योगियाज्ञवल्क्यः दक्षिणे पितृतीर्थेन जलं सिंचेद्यथाविधि
दक्षिणेनैव गृह्णीयात पितृतीर्थसमीपतः दक्षिणकर इति शेषः मरीचिः मुक्तहस्तेन दातव्यं मुद्रां तत्र न द
र्शयेत् मुद्रा तर्जन्यंगुष्ठयोगेन पितृतीर्थावरोधः शंखलिखितौ नेष्टकाचिते देवपितॄंस्तर्पयेत् उशना न वे
ष्टितशिरा न कृत्स्नकषायवासा देवपितृकार्यं कुर्यात् योगियाज्ञवल्क्यः सवर्णेभ्यो जलं देयं नासवर्णे कदा
चन मित्रत्वादिप्रयुक्तजलदाननिषेधोयं प्रकरणादिति तेन दूलाढ्यभीष्मतर्पणनिषेधोपदिष्टः तत्र प्रमाणम
स्ति पारस्करः ब्राह्मणेन न कर्तव्यं शूद्रस्यैवौर्ध्वदैहिकम् शूद्रेण वा ब्राह्मणस्य विना पारशवात्क्वचित् ऊर्ध्व
दैहिकमिति सामान्यपरिग्रहात् श्राद्धादिपरिग्रहोपि पारशवो ब्राह्मणाच्छूद्रायामुत्पन्नः तेन स्वपितुः क
र्तव्यमित्यर्थः कात्यायनः ब्रह्माणं तर्पयेत्पूर्वं विष्णुं रुद्रं प्रजापतिं देवांश्छंदांसि वेदानृषीन्पुराणाचार्यान्गंध
र्वानितराचार्यान् संवत्सरं सावयवं देवीरप्सरसो देवानुगान्नागान्सागरान्पर्वतान्सरितो मनुष्यान्यक्षान् रक्षांसि
पिशाचान् सुपर्णान् भूतानि पशून्वनस्पतीन् ओषधीर्भूतग्रामं चतुर्विधम् तृप्यतामिति ओंकारपूर्वम् ततो

आ॰द॰ निवीतीमनुष्यान् सनकंचसनंदनंचतृतीयंचसनातनम् कपिलंचासुरिंचैववोढुंपंचशिखंतथा ततोप
४३ सव्यं तिलमिश्रैः कव्यवाडनलंसोमंयममर्यमणमग्निष्वात्तान् वर्हिषदोयमांश्चैके यमायधर्मराजायमृ
त्यवेचांतकायच वैवस्वतायकालायसर्वभूतक्षयायच औदुंबरायदध्नायनीलायपरमेष्ठिने वृकोदराय
चित्रायचित्रगुप्तायवैनमः एकैकस्यतिलैर्मिश्रांस्त्रीस्त्रीन्दद्याज्जलांजलीन् यावज्जीवकृतंपापंतत्क्ष
णादेवनश्यतिजीवत्पितृकोयेतानन्यांश्चेतरः उदीरतामंगरसन्नापंतुनः ऊर्जंपितृभ्योयेचेहमधुवा
ताइतिमृचंजपन्प्रसिंचेत्तृप्यध्वमितित्रिर्नमोवइत्युक्त्वामातामहाचार्यगुरुशिष्यर्त्विक्ज्ञातिवांधवा
नतर्पितारेहाद्रुधिरंपिवंति पाठक्रमादेवपूर्वताप्राप्तौपूर्वमितिक्रमाभिधानात्प्रत्येकंब्रह्मादीनांतर्पणं
एवंचतृप्यत्वामित्योंकारपूर्वमितिचप्रत्येकमभिसंबध्यतेतदुक्तंयोगियाज्ञवल्क्येन अन्वारब्धेनस
व्येनपाणिनादक्षिणेनतु तृप्यतामितिसेक्तव्यंनाम्नात्तुप्रणवादिना अन्वारब्धेनपश्चात्स्वगेन एवंच राम
देवतर्पणे ओंब्रह्मातृप्यतामित्यादिरूपं वहुवचनात्तस्तुतद्देवतासंबंधेनवार्थोद्रहुवचनेपुराणानि ४३

त्तथानित्याचार्यविशेषणं सावयवइतिसंवत्सरविशेषणं साकांक्षत्वात् चतुर्विधइतिभूतग्रामविशेष
णं ततोनिवीत्यभिधानात् पूर्वमुत्सर्गसिद्धमुपवीतत्वमेव उक्तंचयोगियाज्ञवल्क्येनब्रह्मादीनुपवी
तीतुदेवतीर्थेनतर्पयेत् निवीतीकायतीर्थेनमनुष्यान्सनकादिकान् मनुष्यतर्पणमपिॐसनकस्तृ
प्यतामित्योंकारपूर्वमेव तृप्यतामितिनिसेक्तव्यमितिवाक्यस्यतदुक्तत्वात् ततोपसव्यमिति पितृधर्मोप
लक्षणमेतत् तेनातऊर्ध्वंदक्षिणामुखत्वमपिकव्यवाडादिदिव्यपितृतर्पणेस्वधानमइत्यादियोज्यम्॥
नमस्कारस्वधान्वितानितियाज्ञवल्क्यवचनात् पितृतर्पणेस्वधानमइतिहरिहरमते कव्यवाडनलइत्ये
कादेवतेतिकल्पतरुकारः तत्तुकव्यवाडादयइतिगोभिलाभिधानादयुक्तम् अतएवकामधेन्वादौकव्य
वाडनलमितिपाठः यमांश्चैकइतिमतांतरेणाभिधानादनावश्यकत्वं अतएवैकैकस्यैत्यादिनापापक्षय
रूपफलाभिधानम् नमइतिसर्वत्रचतुर्थ्यंतसंबंधः एतान्यमान् तेनयमतर्पणपर्यंतं जीवत्पितृके
णापिकर्तव्यम् अन्यांश्चेतरः प्रमीतपितृक अन्यान्स्वपित्रादीनपितर्पयेदित्यर्थः जीवत्पितृकस्या

आ॰ ८ पिपितामहादितर्पणंपितृपातिसपक्षे येभ्योवापिपितादद्यात्तेभ्योवापिप्रदापयेदितियाज्ञवल्क्यवचा
४४ नात् अत्रपित्रादितर्पणे अंजलित्रयंयमतर्पणप्रकृतत्वात् एवंचदिव्यपितृतर्पणेप्यंजलित्रयंतद्धर्म
कत्वात् एकैकस्येतितत्रापिसंबंधात् ब्रह्मादितर्पणेमनुष्यतर्पणेचानुवृत्तौप्रमाणभावादेकएवांजलिः
किंचिद्विष्णुपुराणकल्पेत्रिरपःप्रीणनार्थायदेवानामपवर्जयेदितिदर्शनात् देवतर्पणेप्यंजलित्रयमेव
स्यादुक्तस्तदयुक्तम् पितॄन्मातामहानितिप्रतिपुरुषमभ्यसेदितिछंदोगपरिशिष्टेषट्पुरुषमात्रेत्स्यावृ
त्तिदर्शनात् एवंचस्त्रीतर्पणपक्षेप्येकएवांजलिःस्त्रीस्त्रीन् जालांजलीनितियमोक्तंषट्पुरुषमात्र गोच
रमितिबोद्धव्यं अत्रचउदीरतामवरइत्यादिमंत्रनवकस्यपित्रादित्रिकांजलिनवकेसंबंधःजपन्मंत्रा
न्यथाक्रममितियोगियाग्यवल्क्यवचनात् प्रत्येकमंजलीनांदेयत्वान्मंत्राणामपिप्रत्येकंप्रकाशन-
सामर्थ्यात् सर्वत्रचसर्वान्वयेत्र्यावृत्तिर्विकल्पोवास्यात् एवंचैकैकमंत्रपाठानंतरमेकैकांजलिदानंम एम
त्रांतेकर्मादिसन्निपातनियमात् अतएवजपन्नितिवर्तमानसामीप्यान्नतुमंत्रपाठकालेएवजलसेकः ४४

गोत्राद्युच्चारणाभावप्रसंगात् नच मंत्रास्याक्वाक्यमित्यपियुक्तम् त्यागार्थकत्वात् यदाहुर्वाक्यमात्रेण
तर्पणमादौ उदीरतामित्यादि मंत्रैस्तुसेकमात्रं पाठकाल एवस्तोत्रमंत्रवद् दृष्टार्थमिति तन्नकर्मांतरकल्प
नापत्तेः मंत्रैश्च देयमुदकमितिविरोधाच्च तृप्यध्वमितित्रिरितिपित्रादित्रयं मिलितमुद्दिश्य तृप्यध्व
मित्यनेनवारत्रयमुदकं देयमित्यर्थः नतुपाठमात्रमेतत् अदृष्टार्थतापत्तेः प्रसिंचेदित्यन्वयाच्च मातामे
हादित्रिकेतुनमोवइत्युक्तेरभिधानादेकवारमेवमंत्रमुच्चार्यतर्पणम् प्रसिंचेदितिश्रवणाज्जलसे
कमात्रंतर्पणमपिकुर्वंति नपितृनुद्दिश्यत्यागइतिभ्रमो हि यः नामगोत्रस्वधाकारैस्तर्प्याः स्युरनुपूर्वश
इतियोगियाज्ञवल्क्येत्यागस्यैवावगमात् एवंचदेवतर्पणेपित्यागएवतुल्यत्वत्यानिर्देशात् कात्यायनानुक्त
मपिदेवतर्पणमनुष्यतर्पणयोर्मध्येऽरण्यंतरोक्तमरीच्यादितर्पणमपिकुर्वन्ति युक्तश्चैतत् दे
वर्षिभिस्तर्पणमितिप्रागुक्तत्वात् अतएवयोगियाज्ञवल्क्यकल्पात्स्मृतिमहार्णवलिखितंमरीच्या
दितर्पणं पद्मपुराणाद्धरिहरेणोक्तम् कामधेन्वैयोगियाज्ञवल्क्यवचनमेव लिखितं तथा षट्पुरुष-

आ॰ द॰ [illegible]र्पणानंतरं ते [illegible]मिपस्तर्थास्त्रीन् पितॄंस्तस्त्रीन्मातॄंस्ततः पत्न्यश्चपितृतर्पणमिति गोभिलवचनात् बोधा
४५ यनेना[illegible]र्पणानंतरं मातृतर्पणं ततोमातामहतर्पणं ततोमातामह्यादितर्पणमुक्तं शंखः स्नातः कृत
तर्पणं [illegible]रवश्चदिव्येनतीर्थेनदेवानुदकेनतर्पयेत् अथकृतापसव्योदक्षिणामुखोंतर्जानुः पि
त्र्येणतीर्थेन पितृ[illegible]यथाश्राद्धंयथाप्रकाशमुदकंदद्यात् पित्रेपितामहाय प्रपितामहाय मात्रेपितामह्यै
प्रपितामह्यैश्चासप्तमात्पुरुषात्पितृपक्षेयावतांनामजानीयात् पितृपक्षाणामुदकतर्पणंकृत्वानुरूपांकु
र्यात् मातृपक्षाणंकृत्वासंबंधिबांधवानांकुर्यात् तेषांकृत्वासुहृदांकुर्यात् अंतर्जानुर्मध्यकृतकरः उद
ङ्मुखश्चेतिचकारात्प्राङ्मुखतापि मनुशातातपयोगियाज्ञवल्क्याः यदेषः तर्पयत्यद्भिः पितॄंस्नात्वा
द्विजोत्तमः तेनैवसर्वमाप्नोतिपितृयज्ञक्रियाफलं पद्मपुराणे ब्रह्माणंतर्पयेत्पूर्वंविष्णुंरुद्रंप्रजापतिंदेवाय
क्षास्तथानागागंधर्वाप्सरसोऽसुराः क्रूराः सर्पाः सुपर्णाश्चतरवोजंभकाः खगाः विद्याधराजलाधाराःस्त राम
थैवाकाशगामिनः निराधाराश्चयेजीवाः पापेधर्मेरताश्चये तेषामाप्यायनायैतद्दीयतेसलिलंमयाकृ ४५

तोपवीतीदेवेभ्यो निवीतीतुभवेत्ततः मनुष्यांस्तर्पयेद्भक्त्या ऋषिपुत्रानृषींस्ततः सनकश्च सनंदनश्च तृतीयश्च सनातनः कपिलश्चासुरिश्चैव वोढुः पंचशिखस्तथा सर्वेते तृप्तिमायांतु मद्दत्तेनांबुना सदा मरीचिमत्र्यंगिरः सौपुलस्त्यं पुलहं क्रतुं प्रचेतसं वसिष्ठं च भृगुं नारदमेव च देवान्ब्रह्मऋषीन् सर्वांस्तर्पयेदक्षतोदकैः अपसव्यं ततः कृत्वा सव्यं जानु च भूतले अग्निष्वात्तास्तथा सौम्या हविष्मंतस्तथोष्मपाः सुकालिनो बर्हिषदस्तथा चैवाज्यपाः पुनः तर्पयेच्च पितॄन् भक्त्या सतिलोदकचंदनैः दर्भपाणिस्तु विधिना प्रेतान्स्वांस्तर्पयेत्ततः पित्रादीन्नामगोत्रेण तथा मातामहानपि संतर्प्य भक्त्या विधिवदिमं श्लोकमुदीरयन् येबांधवा अबांधवा ये ऽन्यजन्मनि बांधवाः ते तृप्तिमखिलां यांतु यश्चास्मत्तोभिवांछति अत्र हरिहरः देवादीनां ओं देवास्तृप्यंतामित्यादिवाक्येन तर्पणं तेषामाप्यानायेत दितितद्ध्यानमात्रं तदयुक्तं श्रुतवाक्यं विहाय वाक्यांतरकल्पनायाश्चायुक्तत्वात् तस्माद्यत्र ब्राह्मणमित्यादौ वाक्यं न श्रुतं तत्रैव योगियाज्ञवल्क्यवाक्या द्युक्तवाक्यपरिग्रहः निवीती च भवेत्तत इति श्रवणाद्दृष्टितर्पणे निवीतित्वमनेमोह्येयः निवीतस्यम

आ·द तुष्यधर्मतयातन्नतत्राभिधानात् केचित्तु अथनिवीती ऋषींस्तर्पयामीतिबौधायनदर्शनान्मरीच्यादितर्पणे-
४६ निवीतित्वमेषां अक्षतोदकैरित्यत्रास्ततपदंयव पदं यवाद्भिस्तर्पयेद्देवानिति परिशिष्टदर्शनात् अत्र
ब्रह्मादिचतुष्टयं ॐकारादिनातृप्यतामिसंतेननाम्नादेवादीन् देवायक्षाइत्यादिनादीयतेसलिलंमध्येसंतते
नउपवीती ततोनिवीतीसनकादीन्सनकश्चेत्यादिनासदेत्स्यंतेनततउपवीतीमरीच्यादीन्दशऋषी
न् ॐमरीचिस्तृप्यतामित्यादिनामांतेनएतान्सर्वान्यवमिश्रितजलैः ततःप्राचीनावीती अग्निष्वात्तादीन्
सप्तदिव्यपितृगणान् ॐ अग्निष्वात्तास्तृप्यंतामिदंतिलोदकंतेभ्यःस्वधानमइतिरूपेण ॐअद्यामुक।
गोत्रःपिताअमुकशर्मातृप्यतामिदंजलंतस्मैस्वधाइत्यादिवाक्यैःषट्पुरुषान् ॐअद्यामुकगोत्रामाता
अमुकदेवीतृप्यतामिजलं तस्मैस्वधाइत्यादिवाक्यैस्तेषांस्त्रियस्तर्पयित्वायेबांधवाइत्यादिश्लोकेनाब्रह्मा
नांजलिंदद्यादितिप्रयोगः अथकातीयतर्पणप्रयोगः ॐब्रह्मातृप्यंतां ॐविष्णुस्तृप्यतां ॐरुद्रस्तृप्यताम् एम
ॐप्रजापतिस्तृप्यतां ॐदेवास्तृप्यंतां ॐछंदांसितृप्यतां ॐवेदास्तृप्यंतां ॐऋषयस्तृप्यंतां ॐपुराणाचार्या ४६

स्तृप्यंतां ॐ गंधर्वास्तृप्यंतां ॐ इतराचार्यास्तृप्यंतां ॐ संवत्सरः सावयवस्तृप्यताम् ॐ देव्यस्तृप्यंतां ॐ अप्स
रसस्तृप्यंतां ॐ देवानुगास्तृप्यंतां ॐ नागास्तृप्यंतां ॐ सागरास्तृप्यंतां ॐ पर्वतास्तृप्यंतां ॐ सरितस्तृप्यंतां
ॐ अक्षरसस्तृप्यंतां ॐ यक्षास्तृप्यंतां ॐ रक्षांसितृप्यंतां ॐ पिशाचास्तृप्यंतां ॐ सुपर्णास्तृप्यंतां ॐ भूतानितृप्यं
ताम्॥ ॐ पशवस्तृप्यंतान् ॐ वनस्पतयस्तृप्यंतां ॐ ओषधयस्तृप्यंतां ॐ भूतग्रामश्चतुर्विधस्तृप्यंतां इत्यु
पवीतिप्राङ्मुखउदङ्मुखोवादेवतीर्थेवर्त्तिनापवोदकेमोदकेनैववात्तर्पयेत् ततः ॐ मरीचिस्तृप्यताम् ॐ
अत्रिस्तृप्यताम् ॐ अंगिरास्तृप्यताम् ॐ पुलस्त्यस्तृप्यतां ॐ पुलहस्तृप्यताम् ॐ क्रतुस्तृप्यताम् ॐ प्रचेतास्तृ
प्यताम् ॐ वशिष्ठस्तृप्यताम् ॐ भृगुस्तृप्यताम् ॐ नारदस्तृप्यताम् इतिऋषीन्देववत् ततः ॐ सनकस्तृप्य
ताम् ॐ सनंदनस्तृप्यताम् ॐ सनातनस्तृप्यतां ॐ कपिलस्तृप्यतां ॐ आसुरिस्तृप्यतां ॐ वोढुस्तृप्यताम् ॐ
पंचशिखस्तृप्यतामितिमनुष्यान् निवीतीकायतीर्थेनेतिविशेषः ततोपसव्यं ॐ कव्यवाडनस्तृप्यतामिदंति

आ० द लोदकंतस्मैस्वधानमः ॐनलस्तृप्यतामिदंतिलोदकंतस्मैस्वधानमः ॐसोमस्तृप्यतामिदंतिलो० ॐयम
४७ स्तृप्यतामिदंतिलोदकं० ॐअर्यमातृप्यतामिदंतिलोदकं० ॐअग्निष्वात्तास्तृप्यन्तामिदंतिलोदकं० ॐ
सोमपास्तृप्यंतामिदंतिलोदकंतेभ्यःस्वधानम ॐवर्हिषदस्तृप्यंतामिदंतिलोदकंतेभ्यःस्वधानमः॥इति
दिव्यपितृन्प्राचीनावीतिदक्षिणामुखःपातितवामजानुःसतिलजलांजलित्रयेणपितृतीर्थेनतर्पयेत्॥
तत ॐयमायनमः ॐधर्मराजायनमः ॐमृत्यवेनमः ॐअंतकायनमः ॐवैवस्वतायनमः ॐकालायनमः
ॐसर्वभूतक्षयायनमः ॐउदुंबरायनमः ॐदध्नायनमः ॐनीलायनमः ॐपरमेष्ठिनेनमः ॐवृकोदरायनमः
ॐचित्रायनमः ॐचित्रगुप्तायनमः इतिचतुर्दशयमान्प्रत्येकंसतिलांजलित्रयेणतर्पयेत् ॐआगच्छंतुमेपित
रइमंगृह्णंत्वपोंजलिमितिपितृनावाह्य ॐउदीरतामवर उत्परासउन्मध्यमःपितरःसोम्यासः असुंय
ईयुरवृकाऋतज्ञास्तेनोवंतुपितरोहवेषु ॐअद्यामुकगोत्रःपितामुकशर्मातृप्यतामिदंजलंसतिलंतस्मै राम
स्वधेतिमंत्रेणवाक्येनचप्रथममंजलिंपित्रेदद्यात् ॐअंगिरसोनःपितरोनवग्वा अथर्वाणोभृगवःसोम्यासः ४७

तेषांवयंसुमतौयज्ञियानामपिभद्रेसौमनसेस्यामइतिमंत्रेणवाक्येनचद्वितीयांजलिंदद्यात् ॐआयंतुनःपितरः
सोम्यासोऽग्निष्वात्ताःपथिभिर्देवयानैःअस्मिन्यज्ञेस्वधयामदंतोधिब्रुवंतुतेवंत्वस्मान्इतिमंत्रेणवाक्येनचतृ
तीयांजलिंपित्रेदद्यात् ॐऊर्जंवहंतीरमृतंघृतंपयःकीलालंपरिस्रुतंस्वधास्थतर्पयतमेपितॄन् ॐअद्यामु
कगोत्रःपितामहोऽमुकशर्मातृप्यतामिदंजलंसतिलंतस्मैस्वधाइतिपितामहायप्रथमांजलिंदद्यात् ॐपितृ
भ्यःस्वधायिभ्यःस्वधानमःपितामहेभ्यःस्वधायिभ्यःस्वधानमःप्रपितामहेभ्यःस्वधायिभ्यःस्वधानमःअ
क्षन्पितरोमीमदंतपितरोतीतृप्यंतपितरःशुंधध्वमितिमंत्रेणवाक्येनचद्वितीयांजलिम् ॐयेचेहपितरोये
चनेहयांश्चविद्मयाँउचनप्रविद्मत्वंवेत्थयतितेजातवेदःस्वधाभिर्यज्ञंसुकृतंजुषस्वइतिमंत्रेणवाक्ये
नचतृतीयांजलिम् ॐमधुवाताऋतायतेमधुक्षरंतिसिंधवःमाध्वीर्नःसंत्वोषधीः ॐअद्यामुकगोत्रःप्र
पितामहोऽमुकशर्मातृप्यतामिदंजलंसतिलंतस्मैस्वधाइतिमंत्रेणवाक्येनचप्रपितामहायप्रथमांजलिं
दद्यात् ॐमधुनक्तमुतोषसोमधुमत्पार्थिवंरजःमधुद्यौरस्तुनःपिताइतिमंत्रेणवाक्येनचद्वितीयांजलिम्

आ॰द ॐमधुमान्नोवनस्पतिर्मधुमां अस्तुसूर्यः माध्वीर्गावोभवंतुन इतिमंत्रेणवाक्येनचतृतीयांजलिंप्रपितामहायद
४८ द्यात् ततः ॐतृप्यध्वंतृप्यध्वंतृप्यध्वमितिपित्रादिभ्योंजलित्रयंदद्यात् ॐनमोवः पितरोरसायनमोवः पितरः
शोषायनमोवः पितरोजीवायनमो वः पितरः स्वधायैनमोवः पितरोघोरायनमोवः पितरोमन्यवेनमोवः पितरः
पितरोनमोवोगृहान्नः पितरोदत्तसत्तोवः पितरोदेष्मैतद्वः पितरोवास इतिमंत्रंपठित्वा ॐअद्यामुकगोत्रामाता
मह्यमुकशर्मातृप्यतामिदंजलंसतिलंतस्मैस्वधा इतिमातामहायांजलित्रयंदद्यात् एवंप्रमातामहायवृद्ध
प्रमातामहायच ततः ॐअद्य अमुकगोत्रामाताअमुकदेवीतृप्यतामिदंजलंसतिलंतस्मैस्वधेतिमातरं एव
मेवपितामहीप्रपितामहीमातामहीप्रमातामहीवृद्धप्रमातामहीस्तर्पयेत् ततः आचार्यादीन्नामगोत्रस्वधाकारैस्त
र्पयेत् विष्णुपुराणे इदंचापिजपेदंबुददद्यात्मोत्कृयान्नृपउपकाराय भूतानांकृतेदेवादितर्पणः देवासुरास्तथा
यक्षानागागंधर्वराक्षसाः पिशाचागुह्यकाः सिद्धाः कूष्मांडास्तरवः खगाः जलेचराभूनिलयावाय्वाधाराश्चजंत राम
वः प्रीतिमेतेप्रयांत्वाशुमद्दत्तेनांबुनाखिलाः ॐनरकेषुसमस्तेषुयातनासुचयेस्थिताः तेषामाप्यायनायैतत्। ४८

द्दीपते सलिलं मया ॐ येवा धवा अवा धवा ये न्ये जन्मनि वां धवाः तेतत् प्र मखिला यांतु यश्चास्मा त्तो भिकांक्षतिइदं
च कामयतर्पणमेभिरेव श्लोकैर्देव विधिना कर्त्तव्यम् अथव शिष्टः स्नानस्याप्यांतु दातव्याम् ...
इति पराशरः जलमध्येतु यः कश्चिद्द्विजाति र्ज्ञानदुर्वलः निःपीड्य तितन्दूलं स्नानं तस्य वृथा भवेत् ...
ल्कयः अन्नप्रकरव त्तस्या ... नपीडनम् पीड यित्वा ततः पश्चात्तज्जपं कुर्यात्सु विस्तरं अन्नप्रकरवत ...
च्छिष्ट समीपान्न विकरवत् तेन ... मुखत्वादि असंस्कृ... तत्वोप्युद्देश्यत्वं च तथा च गोभिलयो मंत्रः ये के
चास्मत्कुले त्ता अपुत्रा गोत्रिणो मृताः ते तृप्यं तु मया दत्तं वस्त्र निः पीड नोदकमिति पीडयित्वे त्यादिना द ... नोत्तर
... विषयः कात्याय ... भिनभिधानात् गोभिलसंवादा ... हरस्तु वाजसनेपिनां जपानंतरमेवेत्तस्तु
शनेनेवाजयीपूर्व ... णित मित्यस्यापि सिद्धिमाह अथतर्पणा ... न्तरकर्मतत्र विष्णुपुराणे आचम्य च ततो दद्यात्सू
र्यायसलिलांजलिम् नमो विवस्वते ब्रह्मन् भास्वते विष्णुतेजसे जगत्सवित्रे शुचये नमस्ते कर्मदायिने कात्याय
नः निःपीड्य वस्त्रमाचम्य ... वै स्मवरी... मेनवारुणो स्तल्लिंगैरर्चयेत् ॐ अद्रश्रमस्य ह ७ सद्दसुपस्था

आ०द्
४९

यप्रदक्षिणीकृत्यनमस्कृत्यादशश्चदेवताश्चब्रह्माग्निपृथिव्योषधिवाग्वाचस्पतिविष्णुमहद्भ्यो॰ अद्भ्यः पांपतये
वरुणायनमः इतिसर्वत्रसंवर्चसेत्तिमुखंविमृशेदुद्वागातुविदइतिविसर्जयेदेषः स्नानविधिः तत्रांगैर्ब्रह्मा।
प्रकाशकेरर्चयेदितिब्रह्मादीनितिशेषः एषाचपूजापुष्पैरेव तथाचयोगियाज्ञवल्क्यः ध्यात्वाप्रणवपूर्वंतुदे
वतंसुसमाहितः नमस्कारेणपुष्पाणिविन्यसेत्तुपृथक्पृथक् कात्यायनेनाप्यादौसुमनसआहृत्येतिस्वपांजलि
दानार्थमेतत्पूजार्थंचपुष्पोपादानमुक्तम् आवाहनमित्यादिविष्णुपूजाप्रकारांतरं योगियाज्ञवल्क्यमते एवंसा
विन्नैर्मंत्रैर्वारुणेरितिसावित्र्यादिमंत्रबहुत्वंतन्मतएव कात्यायनेनब्रह्मादीनांसमासेनोक्तत्वात् एकैकपरत्वे
पिबहुत्वोपपत्तेः दिशश्चेतिचकारेणनमस्कृत्येतिपूर्वत्रापिसंबध्यते देवतादिशमेवा॰ अत्रकेचित् श्रुतदिगादिशब्द
मनादृत्यप्राच्यादिपदेनदिङ्नमस्कारंइंद्रादिपदेनदिग्देवतानमस्कारंकुर्वंति ब्राह्मणाग्नीत्यादौसमासनिर्दे
शेपिपृथक्नमस्कार्यत्वं नमइतिसर्वत्राप्युपसंहारात् विष्णुमहद्भ्यइतितुमिलितस्यैवनमस्कार्यत्वम्॥
अद्भ्यइतिपृथगुपादानात् एषस्नानविधिरित्युपसंहारः एतत्पर्यंतंस्नानप्रयोगानुवृत्तेर्ज्ञापनार्थमेतच्चप्रागेव

प्रपंचितम् अन्नपूजादिप्रकारः ॐब्रह्मयज्ञानंप्रथमपुरस्ताद्विसीमतः सुरुचोवेनआवः सबुध्न्या उपमा अस्य
विष्ठाः सतश्चयोनिमसतश्चविवः ॐब्रह्मणेनमः ॐइदंविष्णुर्विचक्रमेत्रेधानिदधेपदंसमूढमस्यपांसुरे
ॐविष्णवेनमः ॐनमस्तेरुद्रमन्यवउतोतइषवेनमः बाहुभ्यामुततेनमः ॐरुद्रायनमः ॐआकृष्णेनरजसावर्त
मानोनिवेशयन्नमृतंमर्त्यंचहिरण्ययेनसवितारथेनादेवोयातिभुवनानिपश्यन् ॐसवित्रेनमः ॐमित्रस्यचर्षणी
धृतोवोदेवस्यसानसि द्युम्नंचित्रश्रवस्तमम् ॐमित्रायनमः ॐइमंमेवरुणश्रुधीहवमद्याचमृडय त्वामवस्युरा
चके ॐवरुणायनमः इतिब्रह्मादीनांघ्रहुत्याय ॐ अदृश्रमस्य केतवोविरश्मयोजनाँ अनु भ्राजंतो अग्नयोय
था ॐहंसः शुचिषद्वसुरंतरिक्षसद्धोतावेदिषदतिथिर्दुरोणसत् नृषद्वरसदृतसद्व्योमसदब्जागोजाऋतजा
ऋतजाअद्रिजाऋतंबृहत् इतिसाभ्यांसूर्यमुपस्थायप्रदक्षिणीकृत्य आदित्यायनमः इत्यादित्यंनमस्कृत्य ॐदिग्भ्योनमः
ॐदिग्देवताभ्योनमः ॐब्रह्मणेनमः ॐअग्नयेनमः ॐपृथिव्यैनमः ॐओषधिभ्योनमः ॐवाचस्पतयेनमः वि
ष्णवेनमः महद्भ्योनमः अद्भ्योनमः आपांपतयेनमः वरुणायनमइतिनमस्कृत्य ॐसंवर्चसापयसासंतनूभि

आ॰द॰ रगम्महिमनसासछं शिवेनत्वष्टासुदत्रा विदधातुरायोनुमार्ष्टुतन्वोपद्विलिष्टं इतिजपंसजलकरद्वयेनमुखंसंस्पृ
५० श्य ॐदेवागातुविदोगातुंवित्वागातुमितमनसस्पतइमंदेवायज्ञछंस्वाहावातेधा इतिविसर्जयेत् अथयोगिया
ज्ञवल्क्यः प्रक्षाल्यतीरदेशंतुगत्वास्वंधर्ममाचरेत् गत्वागृहमितिशेषः तथा संस्नवादिष्वथाचम्यसोप्रानत्कोस्य
संस्पृशन् आगतः सोदपात्रस्तु यत्नेनमुखिरेवसः तेनोदकेनकक्षौ प्रोक्ष्याचम्यतथागृहे ततः कर्माणिकुर्वीत
नित्यंवैयानिकानिचपात्रादिरहितंततोयमुद्धृतंसव्यपाणिनामितिविप्रोक्षणंकुर्याद्वल्लनिःपीडनेनचसौवर्णराज
तंताम्रंमुख्यंपात्रंप्रकीर्तितं तदभावेस्मृतंपात्रंश्रवते[illegible]रतम् शातातपः बहिर्नद्यादिष्वाचां तःसोद
कः किंचिदस्पृशन् रथ्यागतोपिपत्नेनमुन्नरेवहि मानवः तथा साधोवस्त्रैकदेशेनमृध्यर्थममआहरेत् यथा
नीतंतुसव्येनप्रोक्षयेद्दक्षिणेनतु पद्मपुराणे आचम्यविधिवत्सम्यक् शालिखेत्पद्ममग्रतः अक्षतादिःसपुष्पाभिः
सतिलारूणचंदनैः अर्घपाद्येप्रयत्नेनसूर्यनामानुकीर्तनैः नमोस्तुविष्णुरूपायनमस्तेब्रह्मचारिणे सहस्रर. रम
श्मये नित्यंनमस्तेसर्वतेजसे नमस्तेरुद्रवपुषे नमस्तेभक्तवत्सल पद्मनाभनमस्तेस्तुकुंडलांगदभूषणम् नम ५०

स्तेसर्वलोकेशसुप्तानामपिवुध्यसे सुकृतंदुःकृतंचैवसर्वंपश्यसिसर्वदासर्वदेवनमस्तेस्तुप्रसीदःत्वमभास्कर दि
वाकर नमस्तेस्तुप्रभाकरनमोस्तुस्ते एवंरविंनमस्कृत्यत्रिःकृत्वाचप्रदक्षिणाम् द्विजंगांकांचनंस्पृष्टुातेतोवि
ष्णुगृहंव्रजेत् आश्रयस्थं ततःपूज्यप्रतिमांचापिपूजयेत् अक्षतमन्त्रतंडुलाःसूर्यार्चांतरंतथादर्शनात् अर्घ
पाद्येदातव्येइतिशेषः आश्रयस्थंजलस्थम् अथदेवपूजातत्रविष्णुपुराणेसूर्याजलिमुक्त्वाततोगृहंत्वंतंकु
र्यादभीष्टसुरपूजनम् जलाभिषेकपुष्पाणांधूपादेश्चनिवेदनम् आदिपदेनगंधदीपनैवेद्यग्रहणम् यमःदेव
माल्यापनयनंदेवागारसमूहनम्स्नपनंसर्वदेवानांगोप्रदानसमंस्मृतम् ब्रह्मपुराणेदेवानांप्रतिमायत्र घृ
ताभ्यंगक्षमाभवेत् पलानिस्नानेदेयानिअष्टु यापंचविंशतिः विशेषेणपलशतंस्नानंदेयंचसर्वदा द्वेसहस्रेप
लानांतुमहास्नानेचसंख्यया दानस्यपेनसर्वासुदिक्षुनिवर्तितत् घृतम् ब्रह्मांगलग्नंविप्रेभ्योवेष्णवंचप्र
दीयतेरुद्रांगलग्नमप्येवंचदहेत्सर्वंततक्षणात् शेषेभ्योप्यथदेवेभ्यायततदीनेषुनिक्षिपेत् विप्रेभ्यस्तथ
नदेयंत्रस्नपणेयन्निवेदितम् वैष्णवंसात्वतेभ्यश्चभस्मांगेभ्यश्चशांभवत् सोरमगेभ्यःशाक्तेभ्यस्तापिनेप

आ० न्निवेदितम् स्त्रीभ्यश्चाद्दषमातृभ्योस्तु किंचि न्निवेदितम् भूतप्रेतपिशाचेभ्योयत्तु दीनेषु निक्षिपेत् प्रतिमैत्सुप
५१ लक्षणम् तेनलिंगेपिद्वयमेवाभ्यंगादि द्रव्यसंख्या यथाप्रियं प्रकृतं प्रकृततथापि दुग्धादिस्नात्रेपीयमेवव्य
वस्थाएतच्च भविष्यपुराणोक्तं ब्रह्मांगसंलग्नमित्यादिनास्मान्न कृतादिप्रविपत्तिः विप्रेभ्यस्त्वथेत्यादिनादत्त
नैवेद्यादिप्रतिपत्तिः सात्वतोब्रास्याद्युक्त्यादीत्यधिकृत्य पं सात्वतोनामविष्ण्वायतनानिच पूजयत्वा
त्याराज्ञोपदिस्यात्संयतेंद्रियः इतिब्रह्मपुराणेवदर्शितं पनेवद्धाय एतत्तुतिथिकृत्यादौयत्र वृद्धपूजावि
हिता तत्परमिदम् मातृभ्यइति देवीमात्रोपलक्षणम् पूजा माह शातातपः भूमावप्सुतथाग्नौ च हृदि विप्रे सूर्येव
देवता तथा अप्सु देवा मनुष्याणां दिवि देवा मनीषिणाम् काष्ठलोष्टेषु मूर्खाणां युक्तस्यात्मनि देवताः व्योम
सूर्यपूजायाम् लिंगं शिवपूजायां प्रतिमा सर्वदेवानामिति स्थानांतरोक्तम् देवीपुराणे शुचिवस्त्रधरः प्राज्ञोभो
नीध्यानपरायणः गतकामभयद्वंद्वो रोगमात्सर्यवर्जितः आसनं पूजयित्वातु स्रग्गंधसितवाससाः सुमुहूर्ते यजेद्देवान्स्व
कीयासनसंस्थितान् आहूय चार्घपाद्यादि हेमपात्रेण टापयेत् रक्तविल्वाक्षतैः पुष्पैर्दधिदूर्वाकुशैस्तिलैः सामा राम
५१

न्यः सर्वदेवानाम र्घोयं परिकीर्तितः अभावाद्दधि दूर्वादेर्मनसैवाप्रकल्पयेत् सुमूहूर्तेइतिविहितपूर्वाह्णादिका
लपरम रक्तंकुंकुम मितिकल्पतरुकारः अक्षतानाम तंडुलाः सूर्यविष्णुशिवदुर्गाणां सामान्यतः पंचोपचारः चं
दनागुरुकर्पूरकुंकुमान्यनुलेपनेपुष्पाणिगिरिवनस्थवाटिकासंभवानिसुगंधीनिस्वयंविकसितानिकेशकीटर
हितानि अपर्युषितानिस्वयमर्पितानि अखंडानिआर्द्राणिच प्रोक्षितानिपत्राण्यपीदृशानि निर्गंधीन्यपीति
विशेषः धूपेगुग्गुलुःसघृतः केवलोवाकृष्णागुरुर्वा दीपे घृतंतैलंनैवेद्येभक्ष्यभोज्यकंदमूलफलान्नपानका
दीनि फलंपक्वमक्षयितं कृम्यविद्धं पक्वान्नंवैश्वदेवार्थमग्रमुद्धृत्यदातव्यम् प्रतिदेवस्नानादिविशेषाः पं
चोपचारविशेषाश्चजपस्तुतिप्रदक्षिणप्रणामविसर्जनविशेषाश्चविस्तरतयानलिखिताः इदानींनिषे
धास्तत्रनरसिंहपुराणेशंतनुंप्रतिनारदवाक्यं अतःप्रभृतिनिर्माल्यंमालंघयमहीपते नरसिंहस्यदेवस्य
अन्येषांचदिवौकसाम् भविष्यपुराणे यथानलंघयेत्कश्चित्स्नपनंभास्करस्यच तथाकार्यंप्रयत्नेनलंघितंस्यदशु
भावहं तामिश्रंनरकंकर्तालंघयेद्यः सरोरुवम् देवीपुराणे वस्त्रंगुलिविहीनंतुनपात्रंकारयेत्क्वचित् नक्वचिदि

आ न्निवेदितम् स्त्रीभ्यश्चाशेषमातृभ्यो यत्तु किंचिन्निवेदितम् भूतप्रेतपिशाचेभ्यो यत्तु दीनेषु निक्षिपेत् प्रतिमैस्तुप
५१ लक्षणम् तेन लिंगेऽपि द्वयमेवाभ्यंगादि द्रव्यसंख्या यद्यपि घृतप्रकृतं प्रकृतत्वात्तथापि दुग्धादिस्नानप्रियमेवस्य
वस्थाएतच्च भविष्यपुराणोक्तं ब्रह्मांगलग्नमित्यादिनास्नो[illegible]तादिप्रविपत्तिः विप्रेभ्यस्त्वशेषेस्यादिना दत्त
नैवेद्यादिप्रतिपत्तिः सात्वत[illegible]वासार्देस्यादीत्यधिकृत्य पं[illegible] सात्वतो नाम विष्ण्वायतनानि च पूजयत्सा
तयाराज्ञोपदिस्यात् संयतेंद्रिये इति ब्रह्मपुराणे वदर्शित[illegible]तेनैव द्वाय एतत्तु तिथि कृत्याद्यैयत्र वृद्धपूजावि
हिता तत्परमिदम् मातृभ्य इति देवीमात्रोपलक्षणम् पूजाधारमाह शातातपः भूमावप्सु तथाग्नौ च हृदि विसृज्यैव
देवता तथा अप्सु देवा मनुष्याणां दिवि देवा मनीषिणाम् काष्ठलोष्ठेषु मूर्खाणां मुक्तस्यात्मनि देवताः व्योम
सूर्यपूजायाम् लिंगं शिवपूजायां प्रतिमा सर्वदेवानामिति स्थानांतरोक्तम् देवीपुराणे शुचिवस्त्रधरः प्राज्ञो मौ
नी ध्यानपरायणः गतकामभयद्वंद्वो रोगमात्सर्यवर्जितः आत्मानं पूजयित्वा तु स्रग्गंधसितवाससा सुमुहूर्ते यजेद्देवान्स्व राम
कीयासनसंस्थितान् आहूय चार्घपाद्यादि हेमपात्रेण दापयेत् रक्तविल्वाक्षतैः पुष्पैर्दधिदूर्वाकुशैस्तिलैः सामा ५१

न्यः सर्वदेवानामर्घोयंपरिकीर्तितः अभावाद्दधिदूर्वादेर्मानसंवाप्यकल्पयेत् सुमूहूर्तेइतिविहितपूर्वाह्णादिका
लपरमरक्तंकुंकुममितिकल्पतरुकारः अक्षतानामतंडुलाः सूर्यविष्णुशिवदुर्गाणांसामान्यतःपंचोपचारः चं
दनागुरुकर्पूरकुंकुमान्यनुलेपनेपुष्पाणिगिरिवनस्ववाटिकासंभवानिसुगंधीनिस्वयंविकसितानिकेशकीटर
हितानि अपर्युषितानिस्वयमक्षिततानि अखंडानिआर्द्राणि प्रोक्षितानिपत्राण्यपीदृशानि निर्गंधीन्यपीति
विशेषः धूपेगुग्गुलुःसघृतः केवलोवाकृष्णागुरुर्वादीपेघृतंतैलंनैवेद्येभक्ष्यभोज्यकंदमूलफलान्नपानका
दीनि फलंपक्वमक्वथितं कृष्यबिंदुं पक्वान्नंवैश्वदेवार्थमग्रमुद्धृत्यदातव्यम् प्रतिदेवस्नानादिविशेषाःपं
चोपचारविशेषाश्चजपस्तुतिप्रदक्षिणप्रणामविसर्जनविशेषाश्चविस्तरतयानलिखिताः इदानींनिषे
धास्तत्रनरसिंहपुराणेशंसनुंप्रतिनारद्वाक्यं अतःप्रभृतिनिर्माल्यंमालंघयमहियते नरसिंहस्यदेवस्य
अन्येषांचदिवौकसाम् भविष्यपुराणे यथानलंघयेत्कश्चित्स्नपनंभास्करस्यच तथाकार्यंप्रयत्नेनलंघितंस्यदसु
भावहं ताम्रिश्चनरकंकर्तालंघयेद्यः सरोरुवम् देवीपुराणे वस्वंगुलिविहीनंतुनपात्रंकारयेत्क्वचित् नक्वचिद्

आ॰ द॰ तिस्नानादौनिषेधः बौधायनः परिहितमधिरूढमप्रक्षालितंप्रावरणंमलक्लुलितंमनुष्यसंगतंतद्दैवतायैनसं
५२ पूज्यात् लघुहारीतः स्नानंकृत्वातुयेकेचित्पुष्पंगृह्णन्तिवैद्विजाः देवतास्तन्नगृह्णन्तिभस्मीभवतिदारुवत् देवी
पुराणे शिवेविवर्जयेत्कुंदमुन्मत्तंचहरेस्तथा देवीनामर्कमंदारौसूर्यस्यतगरंतथा दुर्गायामर्कमंदारयोर्विहि
तत्वाद्देवीपदंतदितरपरम् सूर्यस्यतगरप्रतिषेधात् कुब्जकस्तगरश्चेतिभविष्यत्पुराणीयोविधिःकेव
लविहिताभावे एवमन्यत्रापिकेवलविहिताभावे विहितनिषेधोपादानम् भविष्यपुराणेकृष्णलोन्मत्तकंकां
चीतथाचगिरिकर्णिकानकंटकारिकापुष्पंतथान्यद्गंधवर्जितम् नचाम्रातकजैःपुष्पैरर्चयेद्दिवाकरः कृ
ष्णलाकरंजनीतिप्रसिद्धा कांचीवराही गिरिकर्णिका अपराजिता कंटकारिकाविहितापिविष्णुपूजायाम्॥
वामनपुराणेसुरभीणितथान्यानिवर्जयित्वातुकेतकीम् केतकंयच्छोकचंपकैरिति नरसिंहपुराणीयोविधिः रत्न
काम्यपूजायांनरसिंहमूर्त्तौवा शिवपूजायांभविष्यपुराणेकेतकीचातिमुक्तश्चकुंदोयूथीमदंतिका शिरीषसर्जे ५२
वंधूककुसुमानिविवर्जयेत् अंकोलपत्रकुसुमंकरेजेंद्रतुरुन्द्रवंविभीतकानिधन्वानिकुसुमानिविव

र्जयेत् निर्गंधीन्युग्रगंधीनि कुसुमानि विवर्जयेत् गंधहीनमपि ग्राह्यं पवित्रं यत्कुशादिकं अतिमुक्तो माधवी
लता मेदंतिका पूष्यनुकारी पुष्पं इन्द्रतरः सिंदुवारः तथा नसल्लकीजं नास्फोटं नस्नुह्यागुरुसंभवम् दद्यादर्का
पधमर्त्स्या धूपमाराधनोद्यतः अक्षोठं गिरिजं पीलुप्रभवम् तथा सूर्यादीपाधिकारे तांश्च दत्वा न हीसेत्तन तैल
पस्विवर्जतान् कुर्वीत दीपहर्ता च मूषको धश्च जायते विष्णुः मनक्तं गृहीतेनोदकेन देवकार्यं कुर्यात् चंदनं कुं
कुमागुरु कर्पूर मृगमद जातीफल वर्ज्जमनुलेपनं न दद्यात् स्नवासो नीलं रक्तं नमणि सुवर्णयोः प्रतिरूपमल
करणं नोग्रगंधपुष्पं नागंधि नकंटकिजं कंटकिजमपि शुक्लं सुगंधि यत्तद्दद्यात् न रक्तं दद्यात् रक्तमपि कुंकुमंज
लजं दद्यात् न धूपार्थं जीवजातं न घृततैलं विना किंचन दीपार्थे नाभक्ष्यं नैवेद्यार्थं भक्ष्येष्वपि अजामहिषीक्षीरं
पंचनखमत्स्यवराहमांसानि च प्रयतः स्नातः शुचिर्भूत्वा सर्वमेव निवेदयेत् तन्मनाः सुमना भूत्वा तु रागक्रोध
विवर्जितः कुंकुमं जालजं चेति विहितरक्तपुष्पोपलक्षणं तेनान्यथ्यं तरोक्तान्यपि शमीकुशपलाशाशोककर
वीरपाटलपारिभद्रपुष्पाणि देयानि एते सनिषेधा विष्णुपूजामुपक्रम्य विष्णूक्ता इति नत्रैव निबंधकर्तृभिः

२ र्लिखिताः अत्राहुर्दैवकार्यमितिसामान्यवचनात्सर्वविषयत्वं नचदेवपदंविष्णुपरंसंकोचापत्तेः प्रकरणाद्देवविष्णु
५३ प्राप्तौवैयर्थ्यापत्तेश्चतस्मात्पूर्वाध्यायेनैवविष्णुपूजाकथनंनरक्तमित्यध्यायांतरंसामान्यविषयमिति कालिका
पुराणे शिवंभास्करमग्निंचकेशवंकौशिकीमपि चेतसानर्चयन्यातिदेवलोकादधोगतिं कौशिकीदुर्गाभविष्य
पुराणे सदायजंति यज्ञेनसदादानंददंतिच सदाचवायुभक्षास्तेनिस्यंयेर्चंतिभास्करं नरसिंहपुराणेयस्तुपूज
यतेनित्यंनरसिंहसुरेश्वरम् सस्वर्गमोक्षभागीस्यान्नात्रकार्याविचारणा भविष्यपुराणे नहिलिंगात्परंकिं
चित्सरायमभ्यधिकंक्वचित् इतिविज्ञाययत्नेनपूजनीयस्सदाशिवः तथादुर्गार्चनरतोनित्यंमहापातकसं
भवैर्दोषैर्नलिप्यतेवीरपद्मपत्रमिवाम्भसा अत्रचक्रमानभिधानेपिसूर्यपूजाप्राथम्यमाचारात् सूर्यार्घ्ये
प्राथम्यंतुविष्णुपुराणपद्मपुराणयोर्व्यक्तमेव नरसिंहपुराणे ब्रह्मयज्ञानंतरमुक्तं ततोर्घंभानवेदद्यात्तिलपु
ष्पजलान्वितम् उत्थाप्यमूर्द्धपर्यंतंहंसःसुचिषदृचा जलदेवं नमस्कृत्यततोगृहगतःपुमान्विधिनापु राम
रुषसूक्तस्यतत्रविष्णुंसमर्चयेत् वैश्वदेवंततःकुर्याद्बलिकर्मयथाविधि अथवैश्वदेवबलिकर्मणि ५२

तत्र वाजसनेयिगृह्यम् वैश्वदेवादन्नादुद्धृत्य पर्युक्ष्य स्वाहाकारैर्जुहुयात् ब्रह्मणे प्रजापतये गृह्याभ्यः कश्यपायानुमतये इति भूतगृह्येभ्यः मणिके त्रीन् पर्जन्यायाद्भ्यः पृथिव्यै धात्रे विधात्रे च द्वार्ययोः प्रतिदिशं वायवे दिशां च मध्ये त्रीन् ब्रह्मणेऽन्तरिक्षाय सूर्याय विश्वेभ्यो भूतेभ्यस्तेषामुत्तरतः उषसे भूतानां पतये चापरं पितृभ्यः

स्वधा नमः इति दक्षिणतः पात्रं निर्णिज्योत्तरापरस्यां दिशि निनयेद्यक्ष्मैतत्ते इति वैश्वदेवादिति व्यपदेशः विश्वेदेवताकबलिसंबंधात् यद्यपि देवतान्तरमपि वक्ष्यति तथाप्येकदेशेन व्यवहारः अत एव होमेप्यस्मिन् वैश्वदेवपदं गौतमादिकल्पे होमेपि विश्वेदेवसंबंधात् अन्नाद्गृहीत्वेति शेषः पर्युक्ष्य अग्निमिति शेषो विष्ण्वादिसंवादात् एवं पर्युक्षणस्वाहाकारस्य च होमसामान्यधर्मत्वेनोक्तस्यापि पुनरुपादानम् एष एव विधिर्यत्र क्वचिद्धोम इत्यत्र ग्रंथे इतर सामान्यधर्मनिषेधार्थं ब्राह्मण इत्यादिना प्रत्येकं होमदेवता निर्देशः अनुमतय इति इतिकारो होमसमाप्त्यर्थः त्रीन्बलीनिति शेषः भूतगृह्यविवरणे पर्जन्यायाद्भ्यः पृथिव्यै इति तेन तत्पदेनैव बलिदानमिति सिध्यति द्वार्ययोर्द्वारदक्षिणवामप्रदेशयोः प्रतिदिशं गृहस्य पूर्वदक्षिणप

श्विमोत्तरास्तु दिक्षु दिशामासामेव चकारात्प्रदिशमिति संबध्यते मध्येगृहस्य ब्रणइत्यादिन्नयं त्रीनित्यत्रदेवता
आ॰ द॰ भिधायकम् तेषांब्रह्मादिवलीनामुत्तरत उत्तरस्यांदिशि अपरमंतिमंत्रेन विश्वेदेवादिवलयउत्तरस्यांदिशिउत्त
५४ रोत्तरंदानव्याहृति सिध्यता उत्तरापरावायवीदिक् अत्रवदंति अयंविधिः साग्नेरेव अनग्नेर्गौतमेनोक्तोहोमः
शाकलएवच अनाहिताग्नेरप्येषयुज्यन्ते वलिभिः सहेतिवाक्येनिरग्नेःप्रकारान्तराभिधानात् नचछंदोगप
रिशिष्टेश्रवणाच्छंदोगविषयंप्रकारान्तरं सर्वशाखाप्रत्ययमेकंकर्मेतिन्यायेनसर्वगोचरत्वात् किंच यदी
यंछंदोगविषयंतदानिरग्निवाजसनेयिनांवैश्वदेवोनस्याद्देवप्रापकाभावात् किंचमणिकेत्रीनितिश्रवणा
त्रिरग्नेश्चमणिकाभावात्साग्निविषयतेतितदयुक्तम् वैश्वदेवंप्रकुर्वीतस्वशाखाविहितंनरइतिव्यासवाक्या
त्यारशाखिकवैश्वदेवानुष्ठानायोगात् किंचयद्यपि सर्वशाखाप्रत्ययमेकंकर्मतथापिस्वशाखाविहितंकर्म
विहायनान्यशाखीयानुष्ठानम् यत्तु कर्मस्वशाखायांनविहितंस्वशाखाविहिताविरुद्धंतत्पारशाखिकम रा॰ म॰
प्यनुष्ठेयं तदुक्तंछंदोगपरिशिष्टे स्वशाखाश्रयमुत्सृज्यपरशाखाश्रयंचयः कर्तुमिच्छतिदुर्मेधामोघंतत्तस्यचेष्ट ५४

तम् यन्नाम्नातं स्वशाखायांपारवाक्यमविरोधियत्तत् विद्वद्भिस्तदनुष्ठेयमग्निहोत्रादिकमेवदितिशाखोक्तोयंवि
शेषः गृह्योक्तोयमितिचेत् नखशाखाश्रयमितिस्वशाखानुमतमात्रत्वविवक्षितत्वात् वह्वल्पंवास्वगृह्योक्तं
यस्ययत्कर्मकीर्तितम् तस्यतावतिशास्त्रार्थेकृतेसर्वंकृतंभवेत् इतिगृह्यपरिशिष्टे तत्रापिविशेषविधानाच्च
तस्मान्निरग्निवाजसनेयिनामपिस्वगृह्योक्त एवकल्पइतिमणिकस्योदपात्रस्य चलौकिकत्वादनग्निनाप्यु
पादानमस्तु अनग्निपक्षेवाउदकुंभएवास्तु अग्न्यउदकुंभइतिगौतमाभिधानात् उदपात्रमात्रोपलक्षणंवा
मणिकपदम् उदपात्रसन्निधाविस्यापस्तंबवचनात् नचप्रापकाभावः सामान्यविधेरेवप्रापकत्वात तथाचो
द्वाहानंतरंसंवर्त्तः ततः पंचमहायज्ञान्कुर्यादहरहर्द्विजः नहापयेत तान्प्राज्ञः श्रूयंतेहिश्रुतावपि शतपथश्रुतिः पंचै
वमहायज्ञास्तान्येवमहासत्राणि भूतयज्ञोमनुष्ययज्ञः पितृयज्ञोदेवयज्ञोब्रह्मयज्ञइसहरहर्भूतेभ्योवलिंहरे
त् तथैतंभूतयज्ञंसमाप्नोत्यहरहर्दद्यादुदपात्रात्तथैनंमनुष्ययज्ञंसमाप्नोत्यहरहः स्वधांकुर्यादुदपात्रात्तथै
नंपितृयज्ञंसमाप्नोत्यहरहः स्वाहाकुर्यादाकाष्ठात्तथैनंदेवयज्ञंसमाप्नोत्यथब्रह्मयज्ञः स्वाध्यायोवैब्रह्मयज्ञ

वंतजपतिमृया

आ० द तास्म्वाएतस्यब्रह्मयज्ञस्यवागेवजुहूर्मनउपभृच्चक्षुर्ध्रुवामेधास्रुवः सत्यमवभृथः स्वर्लोकउदयनंयावंतं ह
५५ वाइमांपृथिवींवित्तेनपूर्णांददल्लोकंजयतित्रिस्तांसंवास्त्प्यंयएवंविद्वानहरहः स्वाध्यायमधीतेतस्मात्स्वाध्या
योध्येतव्यः मनुः पंचसूनागृहस्थस्यचुल्हीपेषण्युपस्करः कंडनीचोदकुंभश्चवध्यतेयास्तुवाहयन् तासां
क्रमेणसर्वासांनिः कृत्यर्थंमहात्मभिः पंचक्लृप्तामहायज्ञाः प्रत्यहंगृहमेधिनाम् अध्यापनंब्रह्मयज्ञः पितृ
यज्ञस्तुतर्पणम् होमोदैवोबलिर्भौतोनृयज्ञोतिथिपूजनंसूनाप्राणिवधस्थानउपस्करःसंमार्जनीगृहोपकर
णंभांडकुंभांडादीत्सपरे वध्यतेहंतीत्यर्थे आर्षत्वात् अथवावध्यतेहिंसाजन्यदुरितेनसंबध्यंतेवेत्यर्थः वाह
यन्प्रवर्त्तयन् तासामित्यादिनाएतत्पापक्षयार्थंपंचमहायज्ञाइत्युक्तम् एतच्चार्थवादमात्रन् श्रुतावहरहः
श्रुतेर्जीववदधिकारावगमात् अत्रापिप्रत्यहमितिश्रवणाच्च अथवाअर्थवादात्सूनाजनितपापक्षयोपि।।
एवंचस्वर्गापवर्गयोःसिद्धिपाकयज्ञैः प्रचक्षतइतिव्यासादपिफलांतरमितिप्रत्येकमपिफलमस्तितथाच-
हारीतः यद्देवेभ्योजुहोतिदेवलोकंतेनजयतियत्पितृभ्योददातिपितृलोकंतेनजयतियत्स्वाध्यायमधीतेऋ

षिलोकं तेन जयति यज्ञतेभ्यो बलिं हरति भूतलोकं जपनीति मनुः श्व धन्यं यशस्यमायुष्यं स्वर्ग्यं चातिथिपूजनं पि
तृयज्ञप्रकारांतरं छंदोगपरिशिष्टे श्राद्धं वा पितृयज्ञः स्यात्पितृभ्यो बलिरथापि वा पंचयज्ञप्रकारांतरमाह नं
नु विष्णुदेवलाः देवतातिथिभूतानां पितॄणामात्मनश्च यः न निर्वपति पंचानामुच्छ्वसन्नजीवति तदेषां वाक्यानां स १
सामान्यविषयतया साग्निनिरग्निगृहस्थमात्रविषयमेव न च मन्वादिभिर्वैश्वदेवहोमे आवसथ्याग्निविधानाद
नग्नेरनधिकारः लौकिके वैदिके वापि हुतोच्छिष्टे जले क्षितौ वैश्वदेवं प्रकुर्वीत पंच सूनापनुत्तये इति शातात
पेनाधारांतरस्यापि विहितत्वात् वैदिके आवसथ्याग्नौ हुतोच्छिष्टे अन्येन होमं कृत्वाक्ते अंगिराः शालाग्नौ
तु पचेदन्नं लौकिके वापि नित्यशः यस्मिन्नग्नौ पचेदन्नं तस्मिन्होमो विधीयते इति अस्यार्थः साग्निना पाको
होमश्चावसथ्याग्नावेव कर्त्तव्यः निरग्निना लौकिक इति छंदोगपरिशिष्टे पाण्याहुतीर्द्वादश पर्वपूरिकाद्वा दि
नाचेत्स्रुवमात्रपूरिका दैवेन तीर्थेन वह्यते हविः स्वगारिणि स्वर्चिषि तच्च पावके तथाह विष्णुर्यवामुस्यांस्त
दन्तुव्रीहयः स्मृताः माषकोद्रवगौरादी सर्वाभावेपि वर्जयेत् गौरः सितसर्षपः आदिपदेन चणकचीणकमा

आ० षमस्तूरकुलस्योद्वालवर्ज्यमितिशंखलिखितमोक्तपरिग्रहः आपस्तंवः नक्षारलवणंहोमेविद्यते तथापरान्नसंसृष्ट
५६ स्यचहविष्यस्यचहोमः तथानस्त्रीजुहुयान्नानुपनीतः एतत्साग्नेः प्रवासेऽस्त्विगःसन्निधाने सति अन्यत्र प्रस
क्त्याभावात् निरग्नेस्तुस्वकएववैश्वदेवः तथा आर्याःप्रयताः वैश्वदेवान्नस्यसंस्कर्तारः भाषाकासक्षवथूमित्य
भिमुखोन्नंवर्जयेत् केशानंगवासश्चालभ्याप उपस्पृशेत् आर्यास्त्रैवर्णिकाः आपस्तंवः भोजनंहवनंदानमुपहा
रःप्रतिग्रहःप्रतिग्रहः वहिर्जानुनकार्याणितद्वदाचमनंस्मृतम् छंदोगपरिशिष्टंजुहूषुश्चहुतेचैवपाणिसूर्प्या
स्यदारुभिः नकुर्यादग्निधमनंकुर्याद्व्यंजनादिभिः मुखेनैवधमेदग्निंमुखाद्देषव्यजायत नमुखेनेतियच्चोक्तं
लौकिकेयोजयंतियत् वायुपुराणे दानंप्रतिग्रहोहोमोभोजनंवलिरेवच सांगुष्टेनसदाकार्यमासुरोस्त्यन्यथा
भवेत् याज्ञवल्क्यः देवेभ्यश्चहुतादन्नाच्छेषाद्भूतवलिंहरेत् अन्नंभूमौश्वचांडालवायसेभ्यश्चनिक्षिपेत् श्वा
दिवलीनांपृथक्निर्देशाद्भूतयज्ञवलीभावः ब्रह्मादितीर्थाधिकारहारीतः मार्जनार्चनवलिकर्मभोजनादि ए म
दैवेन छंदोगपरिशिष्टे नावराधीवलयोभवंतिमहामार्जारश्रवणप्रमाणात् एकत्रचेदविप्रकृष्टाभवंति इतरे ५६

नरासंयुक्ताश्च अवराधीन्यूनाः एकत्रचेत्यादिनानाना स्थानेवलिदानासंभवे एकस्मिन्नेवस्थानयदावलयोदी
यंते तदाऽप्रविप्रकृष्टाअव्यवहिता दूतरेतरासंयुक्ताश्च परस्परासंयुक्ताश्चदातव्याइत्यर्थः अस्मिन्नपिपक्षेध्यान्ना
दिवलिषुद्वारादिकल्पनीयम् आपस्तंवः वलीनांतस्यतस्यदेशस्यसंस्कारोहस्तेन परिमृज्यावोक्ष्याभ्युक्ष्यपश्चा
त्परिषेचनंतस्यतस्यावृत्तेः प्रत्येकंमार्जनादिअवोक्ष्यसिक्ताम्युपलिप्यवलिंदत्वापरिषेचनम् वलेरुपरिसेकः
वलीनुत्काछंदोगपरिशिष्टेपिंडवत्सर्वमाप्रतिपत्तिःपिंडवदग्न्यादिप्रक्षेपणं पश्चिमाअंतिमा यत्तुपश्चि
माप्रतिःपत्तिःपितृवलिप्रतिपत्तिरितिव्याख्यानं तदाश्युद्धुंसर्ववलिप्रतिपत्त्याकांक्षायाविद्यमानत्वात् स्त्रीलिंगानु
पपत्तेःषष्ठीसमासेलक्षणापत्तेश्च तयामुष्मैनमइत्येवंवलिदानंविधीयते तथास्वधाकारेणनिर्वपेत् पित्र्यं
वलिमतःसदातमप्येकेनमस्कारैःकुर्वतेनेतिगोतमः एकइतिशाखांतराभिप्रायं अतएवस्वधानमइतिवा
जसनेयस्वेनम स्कारोपिपठितः नेतिगोतमइतिछंदोगानांनमस्कारनिषेधः तथासायंप्रातर्वैश्वदेवःकर्त्त
व्योवलिकर्मच अनश्नतापिसततमन्यथाकिल्विषीभवेत् सायमितिपुनःपाकेसति तथाचविष्णुपुराणे॥

आ० पुनः पाकमुपादाय सायमप्यवनीपते वैश्वदेवनिमित्तं हि वै यत्न्य मंत्रं वलिं हरेत् तत्रापि श्वपचादिभ्यस्तथैवा
न्नविसर्जनं मनुः सायंत्वन्नस्य सिद्धस्य पत्न्यमंत्रं वलिं हरेत् इदं पत्नीकर्तृकवलिहरणं यजमानानुपस्थितौ ॥
अत्र भ्रात्रादीनामविभक्तानां विभक्तानामपि संस्पृष्टानां मुख्येनैकेनैव पाकयाज्ञाः कर्त्तव्याः यदाह ः एकपाके
निवसतां पितृदेवद्विजार्चनम् एकं भवेद्विभक्तानां तदेव स्याद्गृहे गृहे एकपाके निवसतामित्युपक्रम्य संस्पृष्टा
नामित्यभिधानाद्विभक्तानामिति द्रव्यपार्थक्यपरं देवार्चनमत्र वैश्वदेवः अत्र होमात्प्राक् स्रग्गंधादिना वन्हि
पूजनं कर्तव्यम् एतदुक्तं मार्कंडेयपुराणे संपूजयेत्ततो वन्हिं दद्याच्चैवाहुतीः क्रमादिति अथ प्रयोगः पर्युक्षिते
समिद्धेऽग्नौ तदभावे जले तदभावे भूमौ पाकादन्नमुद्धृत्य फलमूलादिना वा पंचाहुतीर्जुहुयात् ॐ ब्रह्मणे स्वाहा
ॐ प्रजापतये स्वाहा ॐ गृह्याभ्यः स्वाहा ॐ कश्यपाय स्वाहा ॐ अनुमतये स्वाहा ततो हुतिशेषान्नेन वलिदानं
तत्र प्रत्येकं वलिदशानुकारेण मार्जयित्वा जलेनाभ्युक्ष्य ॐ पर्जन्याय नमः ॐ अद्भ्यो नमः ॐ पृथिव्यै नमः इत्युदपा राम
त्रसन्निधौ ॐ धात्रे नमः ॐ विधात्रे नमः इति द्वार्षयोः ॐ वायवे नमः इति प्रतिदिशं ॐ प्राच्यै नमः ॐ अवाच्यै ५७

नमः ॐप्रतीच्यैनमः ॐउदीच्यैनमः इत्यपिप्रतिदिशं ॐब्रह्मणेनमः ॐअंतरिक्षायनमः ॐसूर्यायनमः इति
मध्ये ॐविश्वेभ्योदेवेभ्योनमः ॐविश्वेभ्योभूतेभ्योनमः ॐउषसेनमः ॐभूतानांपतयेनमः इत्युत्तरोत्तरम् म
तः प्राचीनावीतीदक्षिणाभिमुखः पातितवामजानुः पितृतीर्थेनदक्षिणस्यांदिशि ॐपितृभ्यः स्वधानमइति
दद्यात् ततोबलिशेषान्नलिप्तपात्रंप्रक्षाल्यपश्चिमतत्तेनिर्णेजनंनमइतिवायव्यांदिशिदद्यात् गृहद्वारदेशेव
लिदानासंभवेअग्नेः पश्चिमतश्चतुरस्रमंडलेधात्रादिबलिदानम् पक्षमवल्यनंतरं विष्णुपुराणे ततोन्यदन्न
मादायभूमिभागेशुचौपुनः दद्यादशेषभूतेभ्यः स्वेच्छयानुसमाहितः देवामनुष्याः पशवोवयांसिसिद्धाः सय
क्षोरगदैत्यसंघाः प्रेताः पिशाचास्तरवः समस्तायेचान्नमिच्छंतिमयाप्रदत्तम् पिपीलिकाः कीटपतंगकाद्या
बुभुक्षिताः कर्मनिबंधबद्धाः प्रयांतुतेतृप्तिमिदंमयान्नंतेभ्योविसृष्टंसुखिनोभवंतु येषांनमातानपितानबं
धुर्नचान्यसिद्धिर्नतथान्नमस्ति तत्तृप्तयेन्नंभुविदत्तमेतत्तेषांतुतृप्तिंमुदिताभवंतु भूतानिसर्वाणितथान्न
मेतदहंचविष्णुर्नयतोन्यदस्ति तस्मादहंभूतनिकायभूतमन्नंप्रयच्छामिभवायतेषांचतुर्दशोभूतगणोयएष

 षतत्रस्थितागेऽखिलभूतसंघाः तृप्त्यर्थमन्नंहिमयाविसृष्टंतेषामिदंतेमुदिताभवंतु इत्युच्चार्यनरोदद्यादन्नं
 श्रद्धासमन्वितः भुविभूतोपकारायगृहीसर्वाश्रयोयतः श्वचांडालविहंगानांभुविदद्यात्ततोनरः इदंचकाम्य
बलिदानंसर्वशाखिसाधारणंवहुभिरभिधानाच्च मनुः शुनांचपतितानांच श्वपचांपापरोगिणांवायसानांकृ
मिणांचशनकैर्निक्षिपेद्भुवि व्यासः ऐंद्रवारुणवायव्याःसौम्यावैनैरृतास्तथा वायसाःप्रतिगृह्णंतुभूमौपिंडंमया
र्पितम् श्वानौद्वौश्यावशबलौवैवस्वतकुलोद्भवौ ताभ्यांपिंडंप्रयच्छामिस्यातामेतावहिंसकौ दत्वानेनविधाने
नवलिंपश्चादुपस्पृशेत् वायसादिभ्योभूमौदत्वाब्राह्मणान्भोजयेसिन्नर्थवलिदानानंतरं वसिष्ठःश्रोत्रियाया
ग्रंदत्वाब्रह्मचारिणेचानंतरंपितृभ्योदद्यात् एतच्चतस्मिन्कालेश्रोत्रियब्रह्मचारिणोरुपस्थितौ नोचेत्पूर्ववा
क्याद्बल्यनंतरमेवश्राद्धम् अथनित्यश्राद्धम् भविष्यपुराणे अहरहः क्रियतेयत्तुतन्नित्यमितिकीर्त्यते वि
श्वेदेवविहीनंतदशक्तावुदकेनतु विश्वेदेवविहीनंविश्वेदेवश्राद्धरहितम् मनुः शंखशातातन्याः दद्यादहरहः
श्राद्धमन्नाद्येनोदकेनवापयोमूलफलैर्वापिपितृभ्यः प्रीतिमावहन् छंदोगपरिशिष्टे अप्येकमाशयेद्विप्रं

पितृयज्ञार्थसिद्धयेइतितथा अप्युद्धृत्ययथाशक्त्याकिंचिदन्नंयथाविधिपितृभ्योथमनुष्येभ्योदद्यादहरहर्द्विजः पितृभ्यइदमीत्युक्त्वास्वधाकारंचकारयेत् मनुष्येभ्योवाब्राह्मणेभ्यः पितृभ्यइदमित्युक्त्वामिलितदेवताकत्वं नित्य श्राद्धइतिकेचित् मत्स्यपुराणे नित्यंतावत्प्रवक्ष्यामिअर्घावाहनवर्जितमिति लघुहारीतः नित्यश्राद्धमदेवंस्या दर्घपिंडविवर्जितमिति ब्रह्मचर्यादिनिवृत्तिराचारात् अथप्रयोगः अद्यनित्यश्राद्धमहंकरिष्यइतिवाक्यंकृत्वा गायत्रीदेवताभ्यइतित्रिर्जपित्वापुंडरीकाक्षस्मरणेनश्राद्धद्रव्याणिसिंक्त्वा अद्यामुकगोत्रपितरमुकशर्मन्निदमा सनंतेस्वधेतिप्राचीनावीतीपातितवामजानुः पितृतीर्थेनजलतिलसमेतंद्विगुणभुग्नकुशत्रयेणपित्रेदद्यात् ए वमेवपितामहप्रपितामहमातामहप्रमातामहवृद्धप्रमातामहेभ्य आसनंदद्यात् ततोऽपहताअसुराइत्यादि नातिलान्विकीर्य्य आयंतुनइतिजपित्वा ॐअद्यामुकगोत्रइत्यादिपूर्ववत् एतानिगंधपुष्पधूपदीपवस्त्राणि तुभ्यंस्वधेतियथासंभवंगंधादिदद्यात् ततः पात्रमालभ्यपृथिवीतेपात्रमित्यादिजपित्वा इदंविष्णुरित्यादिनां गुष्ठमन्नेसंयोज्य ॐअद्यामुकगोत्रपितरमुकशर्मन्निदमन्नंसव्यंजनंसतिलंतुभ्यंस्वधेत्युत्सृजेत् एवंपितामहा

आ०द दिभ्यः प्रत्येकमुत्सृजेत् ततो यथाशक्ति पात्रेत्राचजपेत् ततस्तदन्नं ब्राह्मणाय प्रतिपादयेत् ब्राह्मणो पवेशन पक्षे
५९ स्वागतप्रश्नाद्यधिकमिति प्रयोगः अथ भिक्षादानम् भिक्षादानं तु यदैव यतिब्रह्मचारिणो रुपस्थितिस्तदैव कर्त
व्यम् नारसिंहपुराणे भिक्षां च भिक्षवे दद्यात् परिव्राट् ब्रह्मचारिणे कल्पितादन्नादुद्धृत्य सव्यंजनयुतादपि अक
र्त्वे वैश्वदेवे तु भिक्षौ च गृहमागते उद्धृत्य वैश्वदेवार्थं भिक्षां दत्वा विसर्जयेत् गौतमः स्वस्ति वाच्य भिक्षादानमपूर्वं
मार्कंडेयपुराणे ग्रासप्रमाणा भिक्षा स्यादग्रं ग्रासचतुष्टयम् अग्राच्चतुर्गुणं प्राहुर्हन्तकारं द्विजोत्तमः भोजनं हन्त
कारं वा अग्रं भिक्षामथापि वा अदत्वा तु न भोक्तव्यं यथाविभवमात्मनः अग्रं पुष्कलसंज्ञमपि विष्णुपुराणे दद्या
च्च भिक्षात्रितयं परिव्राट् ब्रह्मचारिणे स्वेच्छया च बधौ दद्याद्विभवे सत्यवारितम् सार्खंडानुपक्रम्य ब्रह्मपुराणे तेभ्यो
देयं गृहस्थैर्हि विष्णुः भिक्षां च भिक्षवे दद्यादर्चितभिक्षादानेन गोप्रदानफलमवाप्नोति भिक्षुकाभावे चाग्रं गोभ्यो द
द्यात् अग्नौ वा क्षिपेत् भुक्तेप्यन्ने विद्यमाने भिक्षुकं न प्रत्याचक्षीत ब्रह्मपुराणे यः पात्रापूरणीं भिक्षां यतिभ्यः सं राम
प्रयच्छति विमुक्तः सर्वपापेभ्यो नासौ दुर्गतिमाप्नुयात् यमः हस्तदत्ता च या भिक्षा व्यंजनं सलिलानि च भुक्त्वा वै ५९

ष्टचितोयातितान्स्वर्गेन गच्छति देवलः सायंप्रातर्गृहद्वारं भिक्षार्थेनावघट्टयेत् भिक्षुकवारणार्थंद्वारं नावरुंध्या
दित्यर्थः अथब्रह्मपुराणे सौरभेयाः सर्वहिताः पवित्राः पुण्यराशयः प्रतिगृह्णंतु मेग्रासं गावस्त्रैलोक्यमातृ
रः इत्यादनेनमंत्रेणगवांग्रासंसंदेवहि संदेवहीत्युक्तेर्नित्याधिकारः भारते घासमुष्टिंपरगवे सान्नंदद्याच्चयः स
दा अकृत्वास्वयमाहारं स्वर्गलोकं स गच्छति अकृत्वास्वयमाहारमितिश्रवणाद्भोजनात्प्राक् ग्रासदानेनतुत
त्रकालनियमः फलश्रवणाच्चात्रसकामाधिकारोपिभविष्यपुराणे तृणोदकेनसंयुक्तंप्रदद्याच्चगवान्हिकं
कपिलाशतदानस्यफलंविप्यान्नशंसयः पंचभूते शिवे पुण्ये पवित्रेसूर्यसंभवे प्रतीक्ष्वेमंमयादत्तंसौरभे
पिनमोस्तुते गवान्हिकंगवायदन्हाभुज्यतेपंचभूतंइत्यादिनागवान्हिकदानमंत्रः गोग्रासदानमंत्रस्तुसौरभे
य्यइत्यादिप्रागुक्तः अथातिथिपूजा तत्रवशिष्ठः पितृभ्योदद्यात्ततोऽतिथीन्पूजयेत् एवंचात्रनित्यश्राद्धानं
तरमतिथिपूजाविधानात् स्मृत्यंतरेवैश्वदेवात्प्रागागतोऽपिनातिथिरित्येवपरंतयाचपराशरशातातपौ प्रि
योवायदिवाद्वेष्योमूर्खः पंडितएववावैश्वदेवेतुसंप्राप्तेसोतिथिः स्वर्गसंक्रमः हारीतः सर्वाअस्यदेवताग

आ०र० हानभ्यागच्छति यस्यै[illegible]दून् ब्राह्मणोगृहमध्येतितमनुभ्युतिष्ठतः प्राणदेवताअपक्रामंति अन्नबृहस्पतिः
९० प्रीतेयेस्वागतेनाग्निरासनेनशतक्रतुः पितरः पादशौचेनभोजनेनप्रजापतिः शातातपः भिक्षांवापुष्कलंवा
पिहंतकारमथापिवा असंभवेसदादद्यादुदपात्रमथापिवा पारस्करः उद्धृत्यान्नंब्राह्मणायावनेज्यदद्यादुद
कंततइतिएवंचातिथ्यभावेअन्येनापिब्राह्मणेनमनुष्ययज्ञसिद्धिः अभ्यागतानुव्रतोवशिष्ठः तंभोजयित्वोपासी
ततोगच्छंतमासीमांतमनुव्रजेदननुज्ञानाद्वा आपस्तंबः यानवंतमायानाच्यावन्नानुजानीयादितरमाप्रतिभा
यासीत्सोनिवर्त्तेतइतरस्यानभ्यूत्थं अप्रतिभायामनुज्ञानास्मृत्यर्थौ विष्णुपुराणे अनिकेतास्यनाहारायेचसा
यंगृहागताः तेषांगृहागताः तेषांगृहस्थः सर्वेषांप्रतिष्ठायोनिरेवच प्रतिष्ठाश्राश्रयःयोनिरन्नादिदानेनजीव
नहेतुः तथादिवातिथौतुविमुखेगतेयत्पातकंनृणाम् तदेवाष्टगुणंपुंसांसूर्योढेविमुखेगते सूर्योढः सूर्या
स्तमयसमयः विष्णुः प्रतिश्रयंतथाशय्यांपादाभ्यंगंसदीपकम् प्रत्येकदानेनाप्नोतिगोप्रदानसमंफलं प्र राम
तिश्रयोवासगृहं मनुः आसनाशनशय्याभिरद्भिर्मूलफलेनवा नास्यकश्चिद्वसेद्गेहे शक्तितोनर्च्चितोतिथिः ९०

आपस्तंबः एकरात्रिंचेदतिथिंवासयेत्पार्थिवान्लोकानभिजयति द्वितीयामान्तरिक्षान् तृतीयांदिव्यान् चतुर्थींपरावतोलोकान् अपरिमितिपरिमितान्यजतिइति प्रत्यभिज्ञायते यमः न पृच्छेद्गोत्रचरणंदेशंनामकुलंश्रुतम् अध्वनोभ्यागतंविप्रंभोजनेसमुपस्थितं चरणंशाखाविशेषाध्ययनस्थितिः तथा देशंगोत्रंकुलंविद्यामन्नार्थीयोनिवेदयेत् वैवस्वतेषु धर्मेषुवांताशीसनिगद्यते तथा अपिशाकंपचानस्यशिलोंछेनापिजीवतः स्वदेशेपरदेशेवानातिथिर्विमनाभवेत् मनुः तृणानिभूमिरुदकंवाक्चतुर्थीचसूनृता एतान्यपिसतांगेहेनोच्छिद्यंतेकदाचन तथा वैश्वदेवेतुनिर्वृत्तेयद्यन्योतिथिराव्रजेत् तस्याप्यन्नंयथाशक्तिप्रदद्यान्नवलिंहरेत् वैश्वदेवहोमार्थपाकेवैश्वदेवस्यसिद्धत्वादौ दर्शनात् निर्वृत्तेव्यपितेनवलिंहरेत् अतिथ्यर्थेपुनःपाकेकेवलवलिहरणनिषेधः केचिद्व्याचक्षतेवैश्वदेवहोमांतेऽतिथ्यंतरोपस्थितौतस्मैदत्वावलिहरणंनकर्तव्यमित्यर्थः तदयुक्तंवलिहरणात्पूर्वमतिथ्यन्नदानेनस्यास्यंतरविरोधात् अन्नाल्पत्वेवलिहरणविरोधेप्यतिथयेन्नदानमित्यस्मिन्व्याख्यानेयुक्तं नवलिंहरेदित्यविशेषितश्रवणात् अतएववलि

आ० र० हानभ्यागच्छति यस्यै[illegible]दून् ब्राह्मणोगृहमध्येतितमनुभ्युतिष्ठतः प्राणदेवताअपक्रामंति अन्नवृहस्पतिः
६० प्रीतैयेस्वागतेनाग्निरासनेनशतक्रतुः पितरः पादशौचेनभोजनेनप्रजापतिः शातातपः भिक्षांवापुष्कलंवा
पिहंतकारमथापिवा असंभवेसदाद्यादुदपात्रमथापिवा पारस्करः उद्धृत्यान्नंब्राह्मणायावनेज्यदद्यादुद
कंततइतिएवंचातिथ्यभावे अन्येनापिब्राह्मणेनमनुष्ययज्ञसिद्धिः अभ्यागतानुवृत्तौवशिष्ठः तंभोजयित्वोपासी
नततोगच्छंतमासीमांतमनुव्रजेदनुज्ञानाद्वा आपस्तंबः यानवंतमायानाध्याववज्ञानुजानीयादितरमाप्रतिभा
यामासीमांतेनिवर्त्तेतइतरस्यानभ्यूह्यं अप्रतिभायामनुज्ञानास्मृत्यौ विष्णुपुराणे अनिकेतास्यनाहारायेचसा
यंगृहागताः तेषांगृहागताः तेषांगृहस्थः सर्वेषांप्रतिष्ठायोनिरेवच प्रतिष्ठाआश्रयः योनिरन्नादिदानेनजीव
नहेतुः तथादिवातिथौतुविमुखेगतेयत्पातकंनृणाम् तदेवाष्टगुणंपुंसांसूर्योढेविमुखेगते सूर्योढः सूर्या
स्तमयसमयः विष्णुः प्रतिश्रयंतथाशय्यांपादाभ्यंगंसदीपकम् प्रत्येकदानेनाप्नोतिगोप्रदानसमंफलं प्र राम
तिश्रयोवासगृहं मनुः आसनाशनशय्याभिरद्भिर्मूलफलेनवा नास्यकश्चिद्वसेद्गेहे शक्तितोनर्चितोतिथिः ६०

आपस्तंबः एकरात्रिंचेदतिथिंवासयेत्पार्थिवान्लोकानभिजयति द्वितीयामान्तरिक्षान् तृतीयांदिव्यान् चतु
र्थींपरावतोलोकान् अपरिमितिपरिमितान्यजतिइतिप्रत्यभिज्ञायते यमः नपृच्छेद्गोत्रचरणंदेशंनामकु
लंश्रुतम् अध्वनोभ्यागतंविप्रंभोजनेसमुपस्थितं चरणंशाखाविशेषाव्यवस्थितिः तथा देशंगोत्रंकुलंवि
द्यामन्नार्थीयोनिवेदयेत् वैवस्वतेषु धर्मेषुवांताशीसनिगद्यते तथा अपिशाकंपचानस्यशिलोंच्छेनापिजी
वतः स्वदेशेपरदेशेवानातिथिर्विमनाभवेत् मनुः तृणानिभूमिरुदकंवावाक्चतुर्थीचसूनृता एतान्यपि
सतांगेहेनोच्छिद्यंतेकदाचन तथा वैश्वदेवेतुनिर्वृत्तेयद्यन्योतिथिराव्रजेत् तस्याप्यन्नंयथाशक्तिप्रदद्यान्न
वलिंहरेत् वैश्वदेवहोमार्थपाकेवैश्वदेवस्यसिद्धस्येत्यादौ दर्शनात् निर्वृत्तेव्यपितेनवलिंहरेत् अति
थ्यर्थंपुनः पाकेकेवलवलिहरणनिषेधः केचिद्व्याचक्षते वैश्वदेवहोमांतेऽतिथ्यंतरोपस्थितौ तस्मैदत्वाव
लिहरणंनकर्त्तव्यमित्यर्थः तदयुक्तंवलिहरणात्पूर्वमतिथ्यन्नदानेनस्वल्पंतरविरोधात् अन्नाल्पत्वेव
…णविरोधेप्यतिथयेन्नदानमित्यभिन्नव्याख्यानंयुक्तं नवलिंहरेदित्यविशेषितश्रवणात् अतएववलि

मपिनहरेदितिस्मृतिरितिव्याख्यापेक्षा अध्याहारदोषाच्च पराशरशातातपौ अचिंतितमनाहूतंदेशेका
लउपस्थितं अतिथिंतंविजानीयान्नातिथिः पूर्वमागतः देशउपस्थितंगृहे विद्यात्कार्याप्यत्राग्न्याप्यैवेतिमनुः
विष्णुशातातपैरुक्तः कालोवैश्वदेवोत्तरः प्रागुक्तः याज्ञवल्क्यः अध्वनीनोतिथिर्ज्ञेयः गौतमः असमानग्रामी
णोऽतिथि ऐकरात्रिकः एकरात्रिकस्तद्दिनागतः पूर्वेतुद्वितीयदिनादावपिवासनंफलार्थमुक्तं आपस्तंबः धर्मपु
रस्कारोनान्नप्रयोजकः सोतिथिर्भवति धर्मपुरस्कारस्तीर्थयात्रादिप्रवृत्तस्तत्रातिथिरेवसंव ध्यते अन्नप्रयो
जकोभोजनार्थमटनशीलः मनुः ब्राह्मणस्यत्वनतिथिर्गृहे राजन्य उच्यते वैश्यशूद्रौसखाचैव ज्ञातयोगुरुरे
वच यदित्वतिथिधर्मेणक्षत्रियोगृहमाव्रजेत् भुक्तवत्सुतुविप्रेषु कामंतमपिभोजयेत् वैश्यशूद्रावपिप्रा
प्तौकुटुंबेतिथिधर्मिणौ भोजयेत्सहभृत्यैस्तावानृशंस्यंप्रयोजनम् इतरानपिसख्यादीन्संप्रीत्यागृहमागतान्
प्रकृत्यान्नंयथाशक्ति भोजयेत्सहभार्यया कुटुंबेगृहे आनृशंस्यंदयाप्रकृत्यपक्त्वा सहभार्ययासहितः बौधा
यनः सायंप्रातर्यदन्नंस्यात्तेनवैश्वदेवबलिमुपसंहृत्य ब्राह्मणक्षत्रियविट्शूद्रानभ्यागतान्यथाशक्त्यापूजये

त्परिवहूनांनशक्नुयात्तदाएकस्मैगुणवत्तेदद्याद्योवाप्रथममागतःस्यात् गौतमः ऋत्विक्श्वशुरपितृव्यमातु
लानामुपस्थाने मधुपर्कः संवत्सरे पुनः यज्ञविवाहयोरर्वाक् राज्ञश्च श्रोत्रियस्याचार्यस्यच श्रोत्रियस्यासनो
दके तथा श्रोत्रियस्यपाद्यमर्घमन्नविशेषांश्चप्रकारयेत् नित्यंवासत्कारविशिष्टमध्यतोन्नदानमवैधे साधुवृ
त्तेविपरीतेतृणोदकभूमिस्वागतमन्ततः पूजानत्यासश्च श्रोत्रियोवेदानामेकैकांशाखामधीत्यश्रोत्रियोभवतीत्या
पस्तंबोक्तेः नित्यंयादृशमहरहर्गृहेपच्यते मध्याजोमध्यविद्यादरेण अवैधेमूर्खेविपरीते साधुवृत्ते अनत्यासः
नतिक्रमः आपस्तंबः ब्राह्मणायानधीयानायासनमन्नमुदकमितिदेयंनप्रत्युपतिष्ठेताभिवादनायोत्तिष्ठेत अभिवा
द्यश्चेत् राजन्यवैश्यौचशूद्रमभ्यागतंकर्मसुनियुञ्ज्यात् अथास्मैदद्यात्राजन्यवैश्यौचेत्तिनप्रत्युत्तिष्ठेद्दत्त्वनुष
गःतथासर्वान्वैश्वदेवभागिनःकुर्वीत श्वचाण्डालेभ्योवानानर्हद्भ्योदद्यादित्येकेयेनार्हाइतिनिषेधात्तेभ्योप्यन्नम
नावश्यकम् अपिकीटपतङ्गानांश्वनांचाण्डालयोनिनांदत्वान्नंलोकमवाप्नोतिप्राजापत्यंसमाशतमितिनन्दीपु
राणात् फलार्थत्वस्यैवावगमात् जाबालिः अस्नाताशीमलंभुङ्क्ते अजपीपूयशोणितम् अहुत्वातुकृमिंभुङ्क्ते

आ०८ अदत्त्वाविद्धिभोजनम् अघंसकेवलंभुंक्तेयः पचत्यात्मकारणात् इंद्रियप्रीतिजननंकं तथापाकं विवर्जयेत् शंख
६२ लिखितौ नभोजनार्थीपाकशालांप्रविशेत् नंदिपुराणे यत्तत्व्राह्मणपूर्वंभोक्तुमन्नंसदागृही देवलः नाप्रत्तं
भोजयेद्विप्रंस्वगृहेसतिसर्पिषिपरत्ननिरयंघोरं गृहस्थः प्रतिपद्यते मिष्टमन्नंस्वयंभुक्त्वापश्चात्कदशनंलघु
व्राह्मणंभोजयेन्मूर्खो निरयेचिरमाविशेत् वसिष्ठः महयेच्चयथाशक्तिसर्वदासर्वभूतानि गृहस्थएवयजते गृहस्थ
स्तप्यतेतपः चतुर्णामाश्रमाणांतुगृहस्थस्तुविशिष्यते महयेत्पूजयेत् पैठीनसिः चत्वारोस्याश्रमाःव्रह्मचारीगृह
स्थवानप्रस्थभिक्षुश्चेतिसर्वेगृहस्थमूलास्तदुपजीविनः इतिगृहस्थामूलागृहस्थस्यैवपूज्यापादानाधिका
रित्वात् दक्षः भिवेश्चैवमनुष्यैश्चतिर्यग्भिश्चोपजीव्यते गृहस्थः प्रत्यहंयस्मात्तस्माज्ज्येष्ठोगृहाश्रमी याज्ञवल्क्यः
वालस्ववासिनीवृद्धगर्भिण्यातुरकन्यकाः संभोज्यातिथिभृत्यांश्चदंपत्योःशेषभोजनं दक्षःपंचमेचतथाभागेसं
विभागोयथार्हतः देवपितृमनुष्याणांकीटानांचोपदिश्यते संविभागंततःकृत्वागृहस्थःशेषभुग्भवेत् संविभा राम
गोविभज्यप्रतिपादनम् अथभोजनविधिः तत्रवोधायनः सुप्रक्षालितपाणिपादोऽपआचम्यशुचौसंवृतेदेशे ६२

अन्नमुपसंगृह्यकामक्रोधलोभमोहानपहृत्य सर्वाभिरंगुलीभिः शब्दमकुर्वन्प्राश्नीयात् ब्रह्मपुराणे आसनस्थस्तु यो
दर्पात्पंक्तिमध्य उपस्पृशेत् स सर्वेषां तु यत्पापं तद्भुङ्क्ते हि नराधमः तस्माद्बहिरुपस्पृश्य आचांतः प्रविशेद्गृहं तथा पा
त्रेष्वन्योन्यानुरूपेषु पुत्रभृत्यानुजैः सह भूम्यां पात्रं प्रतिष्ठाप्य मौनेनान्नं तु भक्षयेत् पवित्रपाणिः पुण्यं च लभेत्तत्राघम
र्षणम् अघमर्षणजन्यपुण्यमिति सामानाधिकरण्यम् लभेत् जपेदित्येके तन्मतेनाघमर्षणंमुख्यमेव विष्णुपुराणे
विशुद्धवदनः प्रीतो भुंजीत न विदिङ्मुखः विदिङ्मुखः आग्नेयीनैर्ऋतीवायव्यैशान्यभिमुखः हारीतः नोदङ्मु
खो नाधिशयने आसने नाश्नीयात् अधि उपरि शयने शय्यायाम् आसने पीठादौ अन्नं कृत्वेति शेषः वामनपुराणे
भुंजीत नोदङ्न च दक्षिणामुखो न च प्रतीचीमभिभोजनीयम् एते उदक् दक्षिणा प्रत्यङ्मुखनिषे
धा निष्कामस्य तथा च मनुः आयुष्यं प्राङ्मुखो भुंक्ते यशस्यं दक्षिणामुखः श्रियं प्रत्यङ्मुखो भुंक्ते ऋतं भुंक्ते उ
दङ्मुखः श्रियमृतमित्युभयत्र कामयमान इति शेषः ऋतं सत्यं यज्ञं वा दक्षिणामुखभोजनं प्रमीतमातृविषयं
तथा चापस्तंबः न दक्षिणामुखो भुंजीत अनायुष्यत्वे वैमुख्यस्य भोजनं मातुरित्युपदिशंति प्राङ्मुखोन्नानि भुंजी

आ तपंचार्द्रोवाग्यतः शुचिः आर्द्रपादस्तुभुंजानःशतंवर्षाणिजीवति पंचार्द्रः पादद्वयेकरद्वयेमुखेच पुनरार्द्रपादो
दि पादार्द्रनंफलार्थम् शंखः चतुःकोणंद्विजाग्र्यस्यत्रिकोणंक्षत्रियस्यतु मंडलाकृतिवैश्यस्यशूद्रस्याभ्युक्षणंस्मृ
तं ब्रह्मपुराणेचतुरस्रंत्रिकोणंचमंडलंचार्द्धचंद्रकम् कर्त्तव्यमानुपूर्व्येण ब्राह्मणादिषुमंडलम् ब्रह्मरुद्रेंद्रचंद्रा
र्कवसवोमंडलांतरात् निवेदितंनरैरन्नंयस्माद्धरंतिनान्यथाएवंचब्रह्मादीनांभोजनकालेबलिर्देयः म
ंडलमर्थवादमात्रमेतदितिचेत्तन्न तस्यापिसालंबनत्वात् असतोप्यर्थेनस्तुतिरितिचेदत्तन्न असंभवेहितथा
स्यात् नचैवंवाक्यभेदः सूक्तवाक्याद्वाविवकल्पत्वात् विष्णुपुराणे प्रशस्तरत्नपाणिस्तुभुंजीतप्रयतोगृहीप्र
शस्तरत्नंगारुडादिमनुः पूजयेदशनंनित्यमद्याच्चैतदकुत्सयन् दृष्ट्वाहृष्येत्प्रसीदेच्चप्रतिनंदेच्चसर्वदा ब्रह्म
पुराणेवामेनपाणिनापात्रं गृहीत्वाभुविसंस्थितम् तेजोसीतिजपन्नन्नंप्रणमेदमृतंचतत् विष्णुपुराणेअ
न्नंप्रशस्तंपथ्यंचप्रोक्षितंप्रोक्षणोदकैः ब्रह्मपुराणे अपोशानंचगृह्णीयात्सर्वतीर्थमयंचयत् अमृतोपस्तर
णमसीतिविप्रोरन्नमयस्यच असीत्यनंतरंस्वाहाकारंकुर्वीति हस्तेनलघयेन्नान्नंसोदकेनकदाचनतथाप्रा

णेभ्यस्त्वथपंचभ्यः स्वाहाप्रणवसंयुताः पंचाहुतीः प्रजुहुयात्प्रलयात्प्रलयाग्निनिभेष्विति प्राणाः प्राणापानव्यानस
मानोदानास्तथैवक्रमोक्ताः स्वाहाप्रणवसंयुताः स्वाहांताःप्रणवाद्याः ॐप्राणायस्वाहा ॐअपानायस्वाहा ॐव्यानाय
स्वाहा ॐसमानायस्वाहा ॐउदानायस्वाहा इत्येवंरूपाः प्रलयाग्निनिभेष्विति ध्येयत्वार्थं याज्ञवल्क्यः प्राणोव्यान
स्तथापानः समानोदानएवच ॐपूर्वाः स्वाहांतैः पंचदद्यात्तथाहुतीः विष्णुपुराणे पंचग्रासान्महामौनंप्राणाद्याप्याय
नापतत् महामौनमिति सर्वथाप्यनिवृत्तिरभिहिता प्राणापानसमानानामुदानव्यानयोस्तदाक्रमांतरेणोक्ताः एताश्चा
हुतयोनदंतेनभेदंतेनभेद्याः प्राणायस्वाहेत्येकयाहुत्यासर्वान्प्राणान्प्रीणातीति समस्तानिगिरेदिति हारीताभिधानात् अं
गुष्ठानामिकामात्रग्राह्या अन्नेनात्रहुतयइति हारीतव्याख्यानात् सर्वांगुलीभिरश्नीयादिति सामान्यविधेस्तु पंचया
स्यपितथैव ह्यहुतानांचग्रासानांगिलनसामर्थ्यं लभ्यते विष्णुपुराणे प्रज्ञाटेपाब्रह्मचारिस्यात् पश्चान्नैर्वहुतेचसः प्राणा
ग्निहोत्रविधिप्रोदानाचस्यात्समृद्धिमान् भोजविज्ञानंतरंबौधायनः सएवमेवाहरः सायंप्रातर्जुहुयादिति प्राणाहुत्य
भिप्रायम् तथाच्छस्योब्रह्मचारीवायोनश्नंश्चतपश्चरेत प्राणाग्निहोत्रालोपेन अवकीर्णीभवेत्तुसः अन्यत्रप्रा

आ०द यश्चित्तात् प्रायश्चित्तान्तरं देवविधानम् प्राणाग्निहोत्रमंत्रास्तु निरुद्धो भोजने जपेत् त्रेताग्निहोमंत्रांस्तैर्द्रव्यालाभे यथा जपे
९४ त् गृहस्थोत्राहिताग्निः अनड्वान्ब्रह्मचारि चत्वार आहिताग्निश्चते त्रयः अश्नंत एव सिध्यंति नैषां सिद्धिरनश्नतामित्यापस्तंब
वचनात् प्राणाग्निहोत्रं प्राणाहुतिः त्रेता गार्हपत्याहवनीयदक्षिणाग्निरूपमग्नित्रयम् द्रव्यालाभेऽग्निहोत्रविहित
द्रव्यालाभे मनुः सायंप्रातर्द्विजातीनामशनं देवनिर्मितम् नांतरा भोजनं कुर्यादग्निहोत्रसमो विधिः अंतराभोजन
निषेधो मूलफलादन्यत्र तथा चापस्तंबः दिवा च न भुंजीतान्यत्र फलमूलेभ्य इति चकारः पुनरर्थे छंदोगपरिशि
ष्टे ऋषिभिर्द्विरशनं स्मृतं विप्राणां प्रवासिनाम् सततं नित्यमहनि च तथा तपस्विनां सार्द्धप्रहरयामांतः अहनी
ति सति संभवे पंचमभागपरं दक्षदर्शनात् तपस्विमात्रे सार्द्धप्रहरयामांतः अर्द्धप्रहरसहित प्रथमप्रहर एव
च मन्वादावपि सायंप्रातश्चैतदनुसाराद्व्याख्येयम् अत्र हारीतः न कार्ष्णायसेन मृत्पात्रेण भिन्नेनावकीर्णेन कार्ष्णा
यसे लोहपात्रे भिन्ने स्फुटिते अवकीर्णे शूद्रभोजनादिनाऽपवित्रे मनुः न भिन्नभांडे भुंजीत न भावप्रतिदूषिते येठी राम
नसिः ताम्ररजतसुवर्णशंखमुक्ताफलं भिन्नमिति न दोषः अत्र विष्णुपुराणे नासंदीस्थिते पात्रे आसंदी वेत्रादिनि ९४

मितमुच्चमासनम् अत्रिः भृगुः नभुविपाणौलवणम् वशिष्ठः भार्ययासहनाश्नीयाद्वीर्यवदपत्यं भवतीति वाजस
नेयिके विज्ञायते ब्रह्मपुराणे ब्राह्मण्याभार्ययासार्द्धं क्वचिद्भुञ्जीत चाध्वनि असवर्णस्त्रियासार्द्धं भुक्त्वा पततितत्क्षणा
त् ब्राह्मणीपदं सवर्णोपलक्षणम् आपस्तंवः ननाविभुंजीत तथा प्रासादे कृतभूमौ भुंजीत प्रासादे दारुबद्धतले हस्ता
हः कृतभूमौ मृदादिप्रक्षेपेणसंपादितभूमौ नाविप्रसादे चलतीति नक्रुद्धो नान्यमना नाभिभाषमाणोऽश्नीयात् नशि
ष्टं निर्नसंयन् नाप्रदायप्रेक्ष्यमाणेभ्यः यमः अश्नातियोभुञ्जानस्य मध्ये मिष्टान्नमेकोरसपृथ्वीमुद्धिः दीनैः कलाक्षैर
भिवीक्ष्यमाणो व्यक्तं विषं हालाहलं च भुङ्क्ते देवलः एकवस्त्रो न भुंजीत कपाटमपिधाय च कपाटमपिधाय द्वारमाच्छ
यस्य ग्रामे ग्रामतो वापि सन्निकृष्टे मृते सति न भुंजीत प्रान्नं धीमान् यमस्यैव शोककारणात् गौतमः नैमिष्यानुसंगे
भक्षयेत् न वा रात्रौ प्रेष्यान्नं दास्यान्नं दुग्धादि पुंस्त्वः नानियुक्तो ग्रासनं गच्छेत् नग्रासनस्थः प्रथममश्नीयात्
नाधिकं दद्यात् न प्रतिगृह्णीयात् मनुः न भुंजीतोद्धृतस्नेहं नातिसौहित्यमाचरेत् नातिप्रगे नातिसायं न सायं प्रातराशितः
अतिप्रागे सूर्योदयसन्निधौ अतिसायं महानिशायां न सायमित्यादि प्रातर्भोजनेनैव तृप्तः सायं पुनर्भोजनं न कुर्यादि

आ·द्
६५

बृहस्पतिः नस्पृशेद्वामहस्तेन भुंजानोऽन्नं कदाचन नपादौ नशिरो वस्तिं नपदा भाजनं स्पृशेत् वस्तिर्नपदा भाजनं स्पृ
शेत् वस्तिर्नाभेरधोदेशः याज्ञवल्क्यः नभार्यादर्शनेऽश्नीयान्नैकवासा नसंस्थितः भार्यादर्शने भार्यया दृश्यमानः पश्य
न्निति केचित् ब्रह्मपुराणे अप्येकपंक्त्यां नाश्नीयात्संबंधिस्वजनैः सह को हि जानाति किं कस्य प्रच्छन्नपातकं भवेच्च
भस्मस्तंभजलद्वारमार्गैः पंक्तिं च भेदयेत् को हि जानातीत्यादिना पातकसंदेहे एकपंक्त्यां न भोक्तव्यमित्युक्तं निर्दो
षत्वे तु निश्चिते भोक्तव्यमेव भस्मस्तंभादिना च पंक्तिभेदाभिधाने पातकिनापि सह एकपंक्त्यां भोजने दोषो नास्ती
त्यर्थः महाभारते पानीयं पायसं सर्पिर्मधुयुक्तं मधून्यपि निरस्य शेषमेतेषां न प्रदेयं तु कस्यचित् निरस्यन्न्यस्यकाय
द्विदेवात्शेषमन्तु निरस्य नितदानदेयमित्यर्थः निरस्यमिति पाठे तु शेषं न धार्यमित्यर्थः तद्वाह ब्रह्मपुराणे तिलक
ल्कं दधि क्षीर जल क्षौद्रघृतानि च नसृजेदर्धजग्धानि संत्यक्त्वा यावकदाचन क्षौद्र मधु अर्धजग्धानि अर्धभुक्तानि वि
ष्णुः नगोब्राह्मणोपरागे चाश्नीयात् नराजव्यसने प्रवासितश्चाग्निहोत्री यदाग्निहोत्रं हुतं मन्यते तदाश्नीयात् यदा कृ राम
तं मन्यते वैश्वदेवमपि पर्वणि च यदा पर्वकृतं मन्यते उपरागे अत्यंतपीडायां तत्स्थानं न गच्छेन्नोत्कटेन च भिन्नासन गतः ६५

उत्कटासनग तथानाकाशे आकाशोन्नहिंदोलादिमितिहलायुधनिबंधः तथा नवहूनां प्रेक्ष्यमाणानां नैकस्मिं बहुवस्त
याभून्यालयेवहिर्गृहेदेवागारेकथंचन तथा शयानः प्रौढपादस्तुकृत्वा चैवावसक्थिकाम् तथापिषुभ्रांजलिमा
नोयं तथानभावदुष्टमश्नीयात् भावदुष्टंयत्रमनः प्रसादेन भवेति तथानैकाम्मिष्टंनोद्धृतस्नेहं नदिवा भनानरात्रौ
तिलसंबद्धं नक्लोविदारवटपिप्पलशनशाकं दधिसक्तूनिन दधिसक्तूनिस्यन्नापिरात्राविस्यर्थः यमः खट्वारूढोन
भुंजीतनचोत्तानः कदाचनब्रह्मपुराणे यस्तुपाणितले भुंक्ते यस्तुफूत्कारसंयुतं प्रसृतांगुलिभिर्यश्च तस्यगोमांसवच्च
तत् नाजीर्णे भोजनं कुर्यात् सांम्बुनीतिवुभुक्षितः हस्त्यश्वरथयानोष्ट्रप्रसादस्थोनभक्षतेन श्मशानाभ्यंतरगतो देवा
लयगतोपिवा शयनस्थो न भुंजीत नपाणिस्थं नचासनेनं चासनेनसंध्ययोस्तु मध्यान्हेनार्द्धरात्रे कदाचन नार्द्रवासाभा
र्द्रशीरानचायज्ञोपवीतवान् नप्रसारितपादस्तु पादारोपितपाणिमान् नावसक्थिकसंस्थश्च नच पर्यंकमास्थितः
नवेष्टितशिराश्चापिनापदीकृतभाजनः नैकवस्त्रोनदुष्टमध्येसोपानत्कः सपादुकः नचर्मोपरिसंस्थश्च चर्मवे
ष्टितपार्श्ववान् ग्रासमुत्सृजन्नाकालुषां दुःपतिंचनक्रुत्स्येन ग्रासशेषंनचाश्नीयात्पीतशेषं पिबेन्नतु शाकमूल।

फलेष्वपि दंतच्छेदैर्निभक्षयेत् संचयेन्नान्नेमन्नेन विसृष्टं पात्रसंस्थितं वहूनां भुंजतां मध्येन चाश्नीयात्त्वरान्वितः ह्व
थानविकिरेदन्नं नोच्छिष्टः क्व चिद्व्रजेत् न स्पृशेत् स्वशिरो विप्रः स्वोच्छिष्टेनैव पाणिना प्रसृतांगुलिभिर्विस्तृतांगुलिभिः
याचमुपात्ताद्धस्त्यादिमनिरिक्तं दोलादिस्थं इत्युक्ते रात्र्यादावंते च सार्द्धैकप्रहरं विहाय मध्ये रात्रे महानिशाभोजने न
मेवेष्टितमर्मोम्बवान् सन्नाहादिवेष्टितगात्रः जन्मनिंदितदेशाद्युत्पत्तिः कालुष्यं मलिनत्वं दुःपक्विं दुष्पाकं दंतच्छे
दैर्दंतैश्छित्वाछित्वा मुखप्रविष्टतुदंतव्यापारेणदुष्टः संचयेदित्यादि विस्तृतमोदनादिमपूपादिनां न राशीकुर्यात् मा
र्कंडेयपुराणे उपघातादृतेदोषंनान्नस्योदीरयेद्बुधः उपनीतमन्यस्मैदृतिशेषः शंखलिखितौ न तिष्ठन् चरन्वादेन्नच
हसन्नजल्पन्नावलोकयन्नद्धतस्तनइतिशेषः देवलः न भुंजीताघृतं स्निग्धं पृहस्तोभोजनद्वयम् पवित्रमथत्तद्यच
सर्पिराहुरघापहं विष्णुः नोच्छिष्टो घृतमादद्यान्नचंद्रार्कनक्षत्राणि निरीक्षेत नमूर्द्धानंस्पृशेत् नब्रह्मकीर्त्तयेत् नच्यान
निशेषभुक्स्यात् अन्यत्र दधिमधुसर्पिःपयःसक्तुपयस्तिलोदकेभ्यः वौधायनः सर्वभक्ष्यापूपकंदमूलमांसा
निद्गृत्तेर्नावद्येत् भक्ष्यत्वेनैव प्राप्ता वपूपादीनां प्रत्यगुपादानं दोषाधिका। येम लघुहारीतः पृथक्पानं पुनर्दानम्

सामिषंपयसानिशि दंतच्छेदनमुक्तं चसक्तेसक्तुषुवर्जयेत् आपस्तंवः सोत्तराच्छादनंचैव यज्ञोपवीतीभुंजीत कृत्स्न
ग्रासंग्रसेत्सांगुष्ठंनसुखशब्दंकुर्यात्पाणिमब्धुनुपात् एवंचान्नगृहीतग्रासकृत्स्नग्रसनविधानाद्ग्रासशेषं
नचाश्नीयादितिपात्रस्यशेषपरं नपिंडशेषंपात्र्यामुत्सृजेदितिच बौधायनःकंग्रसितुंगृहीतस्यदेवाच्छेषस्थितो
विष्णुपुराणे अश्नीयात्तन्मनाभूत्वापूर्वंतुमधुरंरसम् लवणाम्लौतथामध्येकटुतिक्तादिकांस्ततः प्राग्द्रवंपुरुषो
श्नीयान्मध्येचकठिनाशनः पुनरंतेद्रवाशीचवलारोग्येनमुंचति ब्रह्मपुराणे कुर्यात्क्षीरांतमाहारंनचपश्चात्पि
वेद्दधिजठरंपूरयेदर्द्धमन्नैर्भागंजलेनचवायोःसंचरणार्थायचतुर्थमवशेषयेत् अधिक्यधिकंदध्नीतिपाठोवि
रुद्धः शातातपः विद्यमानेनहस्तेन ब्राह्मणोज्ञानदुर्वलः तोयंपिवतिवक्त्रेणश्वासौजायतेनान्यथा उद्धृत्यवामहस्ते
नयस्तोयंपिवतिद्विजः सुरापानेनतत्तुल्यंमनुराहप्रजापतिः उद्धृत्यवामहस्तेनयज्ञात्मगंडूषयः पिवेद्विचक्षणःस
देवांश्चपितॄंश्चैवआत्मानंचैवघातयेत् बौधायनः भुंजानेषुतुविप्रेषु यस्तुपात्रंपरित्यजेत् भोजनेविघ्नक
र्तासौब्रह्महासनउच्यते पात्रत्यागेदिग्ज्ञात्तरागमनात् नन्वेतद्भुक्तौभोजनकालेपात्रधारणस्यैव अथवानापज्ञ

आ॰दी हीतायजहीतवेत्यापस्तंवेनपात्रधारणारयोर्विकल्पविधानात् यदापात्रधारणपूर्वकंभोजनमास्थेतदेववोक्त
६७ म् वृद्धशातातपौ दधिक्षीरघृतैर्भुक्त्वाप्रभूतोर्व्यंजनैस्तथा उष्णोदकैर्धान्यचूर्णैः करोश्मश्रूणिशोधयेत् देवलः भु
क्त्वाचामेद्यथोक्तेनविधानेनसमाहितः शोधयेन्मुखहस्तौचमृद्भिः संघर्षणैरपि आचमनमुखादिशोधनयोरर्थो
त् पाठक्रमवाधः वौधायनः नातिसुहितोऽन्नापिधानमसीसुरभिच्छदयः पीत्वाआचांतः पुनराचम्यदक्षिणापा
दांगुष्ठेपाणिंनिःस्रावयेत् अंगुष्ठमात्रः पुरुषोह्यंगुष्ठंचसमाश्रितः ईशः सर्वस्यजगतः प्रभुः प्रीणातिविश्वभुक्
गितिसुहितः त्वष्टः हस्तद्वयेनावनेजनं ब्रह्मपुराणान्मतांतरम् तथा मांसमत्स्यतिलमधूसंसृष्टंप्राश्यापउपस्पृ
श्याग्निमभिस्पृशेत् ब्रह्मपुराणे संमार्ज्यबाहूजानूचगोप्रदानफलंलभेत् भुक्त्वाचैवप्रतिष्ठेतनचाप्यार्द्रेणपाणि
ना आचांतोप्यशुचिस्तावद्यावत्पात्रमनुद्धृतम् उद्धृतेप्यशुचिस्तावद्यावन्नोन्मृज्यतेमही दक्षः भुक्त्वाचसुख
मास्थायतदन्नंपरिणामयेत् इतिहासपुराणाद्यैः षष्ठसप्तमकौनयेत् अष्टमेलोकयात्राचबहिः संध्याततः पु राम
नः याज्ञवल्क्यः उपास्यपश्चिमांसंध्यांहुत्वाग्नीस्तानुपास्यचभृत्यैः परिवृतोभुक्त्वानातितृप्त्याथसंविशेत् दक्षः प्रदोष ६७

पश्चिमे याममौ वेदाभ्यासेन तौ नयेत् याममध्ये शयानस्य ब्रह्मभूयाय कल्पते ध्रुवं प्रहरस्य ब्रह्मपुराणे घ्नं वं पराह्णा कुरुते पापं द
ष्टानं निशि मुञ्चते यावत् सप्ताहताराश्च शिशुमाराश्रिता दिनि तावत्स्वेवतु वर्णानि जीवस्यभ्यधिकानितु अभ्यधिकानि श
तात् अथ शयनविधिः तत्र विष्णुपुराणे कृतपादादि शौचस्तु भुक्त्वा सायं ततो गृही गच्छेदस्फुटितां शय्यामपि दारुमयीं नृप
नाविशालां न कृभग्नां नासमां मलिनां न च न च जंतुमयीं शय्यां त्वधितिष्ठेदनास्तृताम् प्राच्यां दिशि शिरः शस्तं याम्यायामथ
वा नृप सदैव स्वपतः पुंसो विपरीतं तु रोगदम् नंदिपुराणे नमो नंदीश्वरायेति पः प्रोक्त्वा सुप्यते नरः तस्य कूष्माण्डराजे
भ्यो न भविष्यति वै भयम् अत्र हारीतः नाश्मपीठोपधानेन तिर्यग्गुदक्प्रसच्छिराः न नग्नो नाशुचिर्नचासनेनोच्छिष्टो नाप्र
गे प्रगे प्रातः काले अन्नशंभवलिखितौ न विशीर्णायां खट्वायां नान्यवर्णोपसेवितायामनभ्युक्षन्न भुक्तयक्षग्रहायतनेषु न
श्मशानवल्मीकमहावृक्षच्छायासु न पर्वन भस्मसु तस्वेवापर्वाऽत्र प्रतिपत्स्यच्चदर्शपौः संधिः उशनाः न तैलेनाभ्यक्तशिराः
स्वपेत् पैठीनसीः नार्द्रीक्षितः कृष्णाचर्मणि सुप्यात् विष्णुः नार्द्रपादः सुप्यात् नोत्तरापराशिराः न नग्नो नानुवंशं नाकाशे
न पालाशे शयनेन पंचदारुकृते न गजभग्नकृते नेन्द्रभिते नाग्निप्लुष्टे न घटसिक्ते द्रुमजेन श्मशानेन शून्यालये देवता

आ०द यत्नेषुनचजलमध्येनधान्यगोगुरुहुताशनसुराणामुपरिनोच्छिष्टोनदिवास्वपेत् नसंध्यायांनभस्मनिर्देशेचनाशुचौना
६० र्हितःपर्वतमस्तके अनुवंशंगृहमूर्द्धन्यक्तनकाष्टदैर्घ्यानुगतः अथदारोपगमः तत्रापस्तंबः सदाभिशायांदारान्प्रस
ऽलंकुर्वीत विष्णुपुराणे स्नातःसुगंधिधृक्प्रीतोनाध्यातःक्षुधितोपिवा सकामःसानुरागश्च व्यवायंपुरुषोव्रजेत् व्य
वायोमैथुनम् बृहस्पतिः ऋतुकालभिगमनं कुर्यात्पर्वाणिवर्जयेत् स्त्रियाः शुक्रेधिकेस्त्रीस्यात्पुमान्पुंसोधिकेभ
वेत् तस्माच्छुक्रविवृद्ध्यर्थंवृष्यंस्निग्धंचभक्षयेत्लघ्वाहारंस्त्रियंकुर्यादेवंसंजनयेत्सुतम् ऋतुकालाभिगमनंपुं
साकार्यंप्रयत्नतः सदैववापर्ववर्जंस्त्रीणामभि हितत्पराशरः ऋतुस्नातांतुयोभार्यांसन्निधौनोपगच्छति सगच्छेन्नर
कंघोरंब्रह्महेतितथोच्यते यमः ऋतुस्नातांतुयोभार्यांसन्निधौनोपगच्छति घोरायांब्रह्महत्यायांच्युतकेनात्रसंशयः भा
र्यामृतुमुखेयस्तुसन्निधौनोपगच्छति पितरस्तस्यतंमासंतस्मिन् रेतसिशेरतेदेवलः यस्तुदारानृतुस्नातांस्वस्थःसन्नो
पसर्पतिभ्रूणहत्यामवाप्नोतिगर्भंप्राप्यविनाश्यसः स्वस्थोरोगादिरहितः बौधायनः त्रीणिवर्षाण्यृतुमतींयोभार्यां राम
नोपगच्छति सतुल्यंब्रह्महत्यायादोषमृच्छत्यसंशयम् ऋतौनोपैतियोभार्यामनृतौयश्चगच्छति तुल्यमाहुस्तयो ६८

दोषमयोनौ यश्च सिंचति अथ मनुः नोपगच्छेत्प्रमत्तोपि स्त्रियमार्त्तवदर्शने समानशयने चैव न शयीत तया सह रज-
साभिप्लुतां नारीं नरस्याभ्युपगच्छतः प्रज्ञापशोवलंवीर्यविनाशमुपगच्छति नानास्मृतिसंवादादृतुकालगमनेऽभय
नियमः अतो गच्छेदेव अऋतावेच गच्छेदिति च संदेवेति अनृतावपीत्यर्थः पर्ववर्जमिति पर्वपदं निषिद्धकालोप
लक्षणम् स्त्रीणामभिमतं हितं दिनिहेतुनिर्देशात् स्त्रियाः सकामत्वेन रक्षणार्थमनृतावपि गमनं नो चेदृतावेवेति व्य
वस्थितविकल्पः याज्ञवल्क्यः स्वस्थः इन्दौ सकृत्पुत्रं लक्षण्यं जनयेत्पुमान् तथा षोडशर्त्तुनिशाः स्त्रीणाम् तत्र
मनुः तासामाद्याश्चतस्रस्तु निन्दितैकादशी च या त्रयोदशी च शेषास्तु प्रशस्ता दशरात्रयः युग्मासु पुत्रा जायन्ते स्त्रि
योऽयुग्मासु रात्रिषु आपस्तंबः स्त्रीवाससैव सन्निपातः स्यात् यावत्सन्निपातम् चैव सह शय्याभिन्नातनौ नानातु उद
कोयस्पर्शनमपि वालेपान् प्रक्षाल्याचम्य प्रोक्षणमंगानाम् स्त्रीवासः स्त्रीसंभोगार्थवासः सन्निपातोऽभिगमः
नानाभिन्ना शय्येत्यन्वयः उदकोपस्पर्शनं स्नानम् एतच्च अऋतुगमने नो चेतित्यादिपक्षान्तरमनृतौ तथा च वृद्धशा
तातपः ऋतौ तु गर्भशंकित्वात्स्नानं मैथुनीनः स्मृतं अनृतौ तु सदा कार्यं शौचं मूत्रपुरीषवदिति गौतमः न मैथु

आ० द नी। भूप शौचं प्रति विलंवेत् शौचमत्र लेपक्षालनाचमनमात्रम् ऋतुगमने च स्नानं तु पूर्वोक्तकर्माधिकारापादकेन
६९ तु चाण्डालादिस्पर्शवदृतुगमनेनाप्रायस्संजन्यते तेन च स्नानेनापनीयते येन रात्रावपि स्नानं स्यात् अतः स्नानं प्रा
तरेवेति वृद्धाः वृद्धशातातपः द्वावेतावशुचीस्यातां दम्पती शयनं गतौ शयनादुत्थिता नारी शुचिः स्यादशुचिः पुमा
न् शुचिः स्नानप्रोक्षणे विनापि न तु लेपक्षालनाचमनयोर्निवृत्तिरित्याहुः विष्णुपुराणे न स्नानां तु स्त्रियं गच्छेन्ना
तुरां न रजस्वलाम् नानिष्टां च प्रकुपितां नाप्रशस्तां न गुर्विणीम् नादक्षिणां नान्यकामां नाकामां नान्ययोषितं क्षुत्क्षामा
मतिभुक्तां च स्वयं चैभिर्गुणैर्युतः नास्नातो नैव यानो नोपभुक्तैर्व्वीस्तथा देवद्विजगुरूणां च व्यवायी नाश्रये भ
वेत् चैत्यचत्वरतीर्थेषु नैव चतुष्पथे नैव श्मशानोपवने सलिलेषु महीपते प्रोक्तपर्वस्वशेषेषु नैव भूपाल सं
ध्ययोः गच्छेद्व्यवायं मतिमान्न मूत्रोच्चारपीडितः प्रोक्तपर्वस्तु चतुर्दश्यष्टमी चैव अमावास्याथ पूर्णिमा पर्वाण्येता
नि राजेन्द्र रविसंक्रान्तिरेव च इति श्लोकोक्तेषु वामनपुराणे बुधे च योषां न समाचरेत् तथा मूर्णासु योषित्स्वपि व रम
र्जनीयात्तथा योषिन्मघासु कृत्तिकोत्तरासु याज्ञवल्क्यः मघां पौष्णां च वर्जयेत् वशिष्ठः मलिनवाससा सह ६९

नसंवसेत् नरजस्वलया नायोग्यया संवासोऽत्रमैथुनं अयोग्यान्अप्राप्तयौवना विस्मुः नम्राद्वुंदत्वान्नंभुक्ता
नामंत्रितः आर्द्रेनअत्ती नदीक्षितो न देवतायतनश्मशानशून्यालयेषुनवृक्षमूलेन दिवा नसंध्ययोः नमलिना
ङ्गाभ्यक्तः नरोगार्त्तानरोगार्त्तः नहीनाङ्गीनाधिकाङ्गीत थैवच वयोधिकांनोपयाद्गर्भिणीं नारीं दीर्घमायु
र्जिजीविषुः वशिष्ठः अपिचकाठकेप्रवचनेविज्ञायतेऽन्यद्यम्बोविजनिष्यमाणाः पतिभिः सहशयीर
ताद्दितिस्त्रीणामिंद्रदत्तोवरः समूलवचनोभोगोमीमांसेऽप्युपनिर्म्मलः श्रीदत्तेनसतामेषआचारदर्प
णःकृतःदुरूक्तमपिसूक्तंमेमन्वादिवचनाश्रितम् अपिचमोदकंतीर्थसतिलांतगंतंशुचिः ॥ ४ ॥
इत्युपाध्यायश्रीदत्तकृत आचारादर्शःसमाप्तः ॥ ४ ॥ संवत् १९२४ मीभाद्रपदशुद्ध १५ भृगुवार

आ·द

गम
१००

आ०८ ७२

राम ७२

आ०र

७३

राम

७२

आ॰द॰
७६

॥ ॥ आचारादर्शस्य सूचिपत्र समाप्तम् शुभं ॥ ॥

श्रीकाशिविश्वनाथपुरीमेमहल्लाशिवालेघाटवादसाहगंज आनन्दवनछापारवानेमे अनन्तराम अगरवालेके दुहापो
थी आचारादर्शछापागया लिखाबीश्वनाथभट्ट छापनेवालेठाकुरकारिगढ जिस्कोलेनाहोयचांदनीचौकमे बाल राम
कीसुनकेपास मिलेगी सम्वत् १९२४ मिती आश्विनवद्य ३ वार सोमार केग्रंथसमाप्तम् ॥ ॥ ॥ ७६

॥इतिआचारादर्शोसमाप्तः॥